CHAPTER THREE
PART-II
THE SCHEME OF SAṀŚAYA TADUCCHEDAVĀDA

The work *saṁśaya taducchedavāda,* of *Pandi Madhusudan Ojha,* gives six alternative theories regarding the origin of universe. the first theory is that Being and Becoming are at the root of universe. The second theory is that *saccidānanda* is the three-fold truth i.e. *sat cit* and *ānanda* The third theory is that *bharman* and *karman* are the only two truths. The fourth theory is that the universe is only a projection of mind. The fifth theory is that only *puruṣa* is true and the sixth theory says that only *yajña* is true.

After dealing with all these theories in some detail, *Pandit Ojha* produces arguments in favour of unreliability of all organs of knowledge -- the perception, the inference and the verbal testimony. When *pramāṇas* are unreliable, how could we be sure about any *prameya*-- whether individual self or God or worship. The conclusion is scepticism of the highest order. The work ends with removal of this scepticism. Hence the name saṁśaya-taducchedavada.

1. THE ORIGIN OF UNIVERSE : BEING AND BECOMING

Being and Becoming are the two entities to which the origin of the universe can be traced.[1] There is a constant change with an unchanging back ground. Nothing that we see can escapes change. These two principles of change and continuity are at the root of the universe. Change is Becoming, continuity is Being. Being is immortal, Becoming is mortal. What we call Being is the seer and Becoming is the scene. What we see constitutes many things; the seer is the only one. The seer is consciousness. What is seen is action.[2] Consciousness is a light.

---

1. विरुद्धभावद्वयसंनिवेशात् संभाव्यते विश्वमिदं द्विमूलम्।
   आभ्वभ्वसंज्ञेस्त इमे च मूले द्रष्ट्राभु दृश्यं तु मतं तदभ्वम्॥
   - Saṁśaya-taducchedavāda mūlopaniṣad, 2
2. यद् द्रष्टृ तज्ज्ञानमिति प्रसिद्धं ज्ञाने प्रतीतो विषयस्तु कर्म्म।
   ज्ञानं प्रकाशोऽस्त्यविचालिभावस्तत्रान्यदन्यद् भवदस्ति कर्म्म॥ - Ibid., 3

FIVE LIGHTS

There are four kinds of material lights. Sun shines in itself, moon gets light from sun. The third light is that of fire. The fourth light is speech. All these are material lights. The fifth light is the light of self.[3] Without the light of self, the other lights are meaningless. It is the witness to everchanging *karma.*

All things that we see around us are the result of action.[4] They are small and big, but consciousness has no limit. It is bigger than the biggest and smaller than the smallest. Material things appear and disappear.

BLISS, CONSCIOUSNESS AND EXISTENCE

Being consists of bliss, consciousness and existence; becoming consists of action, form and names.[5] It is *māyā* which puts limit to the Being. One part of Being becomes universe, the other part percolates into universe and the third part remains unaffected. According to *pandita Madhusudan Ojha,* activity, form and name also are true and not false.[6]

BLISSFULNESS

The witness is the *ātmān* which grows on all sides and is therefore called *ānanda.* While growing it does not leave its original seat.[7] It is in the form of *manas* which resides in *hṛdaya* and spreads to every part of the body. The changes which go on in the body do not affect the *ātmā.*

CONSCIOUSNESS

Consciousness is the second characteristic of *ātmā.* If the disc of the sun is bliss, its brightness is the consciousness. Consciousness makes contact with the outside things

---

3. पञ्चज्योतिरयं पुरुषः Quoted on p. 2 of Ibid.
4. दिग्देशकालैरमितं तु यत् तज्ज्ञानं हि तद् द्रष्टृ तदाभु विद्यात्।
   दिग्देशकालैः प्रमितं त्वसद्वत् तत्कर्म्म तद् दृश्यमिदं तदभ्वम्॥ - Ibid., 4
5. आनन्द आदावथ चेतनान्या सत्ता तृतीयेति तदाभुरूपम्।
   यत्कर्म्म यद्रूपमथास्य नामेत्येतत्त्रयं त्वभ्वमिति ब्रुवन्ति॥ - Ibid., 5
6. आभ्वेव तु ब्रह्म न चेदमभ्वं ब्रह्मेति केचित् प्रलपन्ति तन्न॥
   प्रत्यक्षमभ्वं जगतः स्वरूपं ब्रह्मैव तन्नाम यदस्ति किञ्चित्॥ - Ibid., 6
7. यात्यन्यदेशं त्वजहत् स्वदेशं विजायते किन्तु न हीयते तत्।
   यदक्षितं स्रष्टृ यदेति सुस्थं तस्मात् तदानन्दपदं वदामः॥ - Ibid., 7

and knows them. Consciousness is the light of *Ātmā* and *Vijñāna* is the formation of picture of an out side thing on consciousness.[8]

When the consciousness goes out, it identifies itself with the external world. The things that we see are limited in space and have a definite form.[9] The knowledge is formless and limitless. The things that are seen are called existence.[10]

The Becoming depends on Being for its existence. Since Being is immortal Becoming also has its own existence. Taken together Being and Becoming are existence-cum-non-existence.[11]

THREE SCHOOLS

On the basis of this description there arose three schools :-

1. Being is true, Becoming is untrue.
2. Being and Becoming go together but because. Becoming draws its existence from Being, therefore, Being alone is real.
3. According to Buddhist, we have nothing unchanging in the world. Therefore, only Becoming is real.[12]

---

8. विजायते रूपमिदं यदस्माद् बहिर्गतादत्मन एव नाना।
   विज्ञायतेऽर्थः स इतीत्थमाहू रूपं हि विज्ञानमिदं द्वितीयम्॥ - Ibid., 10
9. द्विधा विभक्तं च तदत्र दृश्यं दिग्देशकालातिगतं च किञ्चित्।
   दिग्देशकालाश्रयमन्यदन्यत् तत्राविकारं सविकारमन्यत्॥ - Ibid., 12
10. सत्तेयमत्रैकरसं यदीक्षे यत्त्वीक्ष्यते भिन्नरसं तदभ्वम्।
   यत्कर्म यन्नाम यदस्य रूपं तदभ्वमाभुन्युपपत्तिमेति॥ - Ibid., 13
11. यदाभु तद् द्रष्टृ यदभ्वमेतद् दृश्यं तदेतत् सदसत् सदेव।
   यद्भाति तद्वास्ति यदस्ति तद्भात्येकोऽयमानन्द इदं जगत् तत्॥ - Ibid., 13
12. इदं पुरा दर्शनमेकामसीन्मतत्रयं तत्र बभूव काले।
   अभ्वादनित्यात् पृथगाभु नित्यं तच्चाहमस्मीति परे न्यषीदन्॥ - Ibid., 15
   नित्यं तदाभ्वस्ति च नित्यमभ्वं तत्राभु तद् ज्ञानरसं तथाहुः।
   अभ्वं तु तत् कर्म बलं च केचित् प्राहुर्न चान्येन विनाऽन्यदस्ति॥ - Ibid., 16
   सर्वं तदभ्वं सकलं ह्यनित्यं न चाभु किञ्चित् पृथगस्ति नित्यम्।
   सत्ता च विज्ञानमिदं ह्यनित्यं नानन्द आत्मास्त्यहमस्म्यनित्यम्॥ - Ibid., 17

2. THE ORIGIN OF UNIVERSE LIES IN SACCIDĀNANDA

Whatever we see around us has three characteristics.

1. It exists.
2. It is known to me.
3. I know it.

When we know something we feel satisfied. The characteristics of existence, consciousness and blissfulness belong to the universe just as they belong to *brahman.* : We know things which exist.

Becoming is also non-existent in the sense that it disappears. When we see a thing we get knowledge of its presence. We can, therefore, say that knowledge is the support of everything that we see.[13]

Cases of extreme conditions cause discomfort. There should be a balance.[14] Blissfulness is the real nature of *brahman.* Knowledge is the development of highest order. Existence can be defined as co-existence of knowledge, activity and matter.[15] Sometimes we emphasize on gaining knowledge. Some times we lay emphasis on action just as the Buddhist do and some times we emphasize on matters just as the Jainas do.[16] Substance is the collection of force. Force is called *bala* in its latent form. When it becomes manifest, it is called *śakti.*[17] The root cause of action is knowledge.[18] The latent power is eternal. The latent power is not different from Being.

---

13. Kṛṣṇatrisatyopaniṣad, 5
14. समीक्रया शान्तिरयं प्रसादः सर्वं हि सर्वेण समत्वमाप्तम्।
    अक्षुब्धरूपं परिपूर्णशान्तं तमेवमानन्दमहं वदामि॥ - Ibid., 8
15. आनन्द इत्थं परमात्र शान्तिर्ज्ञानं तु योऽयं परमो विकासः।
    अस्त्यस्तिलोकव्यवहारहेतुः सत्तापि साक्षादिव कश्चिदर्थः॥ - Ibid., 9
16. - Ibid., 10 footnote
17. मूलं च तूलं द्विविधा हि शक्तयो मूलं बलं तूलमिमां क्रियां विदुः।
    क्रिया क्षणस्था च विनाशिनी च सा तन्मूलमद्याप्यविनाशि विश्वगम्॥ - Ibid., 11
    ज्ञानं च शक्तिर्न तु सा क्रियात्मिका विकासरूपैव न सार्थकारिणी।
    तस्मान्न सत्ताऽपि तु सा पृथग्विधा सत्ता तदन्तर्निहिता न सा पृथक्॥ - Ibid., 12
18. सत्ताऽपि ताः संकलिता हि शक्तयो यत्राहिता यस्य भवन्ति लक्षणम्।
    आलम्बनं शान्तमनन्तमद्वयं तमाहुरानन्दमयं प्रतीयते॥ - Ibid., 13

Being can be known through Becoming. Blissfulness is all pervasive. Existence and knowledge go together.[19] Since our *ātmā* is blissful, we seek things which make us happy. Since our *ātmā* is of the form of knowledge, we want to know. The subject and object of knowledge go together. An object is to be known positively as also negatively.[20]

COMMON AND PARTICULARS

The objects are of different pervasiveness. The objects having more pervasiveness are known as common whereas particular object has lesser pervasiveness.[21] Though existence is grouping of activity yet it is supported by blissfulness. Existence, consciousness and blissfulness go together.[22] Existence, consciousness and blissfulness are one but they appear to be many because of *māyā*.[23]

MISERY

Misery arises when the desired object is out of our reach. As soon as we get it misery disappears. There are two types of happiness : (i) when the action are absent, there is peace (ii) Another kind of happiness is that which we get from prosperity.

An individual develops the attitude of attachment toward his relatives and property. If any one of them is removed from him he becomes miserable.[24] Any attachment towards foreign things is the cause of suffering.

---

19. अर्थः प्रियो नोऽस्ति सदार्थलिप्सा ज्ञानं प्रियं नोऽस्ति सदा बभुत्सा।। - Ibid., 17
20. ज्ञानं द्विधास्तीति च नास्ति चेति ताभ्यां पृथक्त्वव्यवहारसिद्धिः।
    यावन्न नास्तीत्यवयाति तावन्न व्यक्तिता नो पृथगस्तिता धीः।। - Ibid., 19
21. अत्यन्तसूक्ष्मा पृथगस्तिताधीविशेष उक्तः क्रमशस्तु सा धीः।
    प्रवर्द्धते व्यक्तिबहुत्वतस्तां जातिं च सामान्यमिदं वदन्ति।। - Ibid., 20
22. सैवोपलब्धिर्यदिहास्ति, यद्वोपलभ्यते यत् तदिहास्ति सत्ता।
    यद्भातिसिद्धाऽस्तिरथास्तिसिद्धा भाती रसस्तूभयसिद्ध एषः।। - Ibid., 26
23. एकैव सत्ता प्रथते यदेषां तस्मात् त्रयं तत् पुनरेकमिष्टम्।
    विज्ञानमेषां त्रिवधं पृथक् स्यात् तस्मात् त्रिगा व्याक्रियते तदेकम्।। - Ibid., 45
24. यतो ममत्वं क्रमते तदेषु तेनात्मनोऽहंकृतिरेषु दृष्टा।
    तेषां तदेकस्य च हानितोऽयमात्माऽल्पवद् भाति तदस्य दुःखम्।। - Ibid., 40

CAUSE OF DIVERṢITY

Existence, consciousness and blissfulness is the three fold truth; light is consciousness, substratum is existence, blissfulness is prosperity.[25] Being includes all the three. These three are inseparable and become one at the level of Being. There is existence of things like space and time which do not have concrete existence. There are black holes which exist but we cannot know them.[26] But blissfulness is present every where.[27]

Prajāpati is in a dormant state at the centre. It gives existence to the body. The body is called *pada*. The rays that emanate from it are called *punaḥpada* The body is *ṛk,* the *punaḥpada* is *sāma*.[28]

ĀTMĀ AND THE WORLD

The rays emanating from the body intermingle with rays of another body. It is called *citi*.[29] The rays represent blissfulness.

The rays that spread from the centre are the internal existence on which the information from the outer world piles up. One *ātmā* is inside another bigger *ātmā* and finally we have one unified *ātmā*. The conclusion is that the universe and the soul are not different. Both of them are *Saccidānanda*.[30]

---

25. ज्योतिः प्रतिष्ठा विधृतिश्च भिन्नाः शक्यं न वक्तुं न विचिन्तितुं वा।
किं स्यादभातं कथमप्रतिष्ठं भायान्न भायादधृतं न च स्यात्॥ - Ibid., 44
26. भात्यैव सिद्धानि बहूनि विद्यो दिक्कालसंख्यानुविधानि नास्त्या।
अस्त्यैव सिद्धानि बहूनि लोके न भान्तिभिन्नाण्डविधानि यानि॥ - Ibid., 51
27. यत्रास्तिरत्रापि रसोऽथ भातिर्यत्रास्ति तत्रापि रसोस्ति तस्मात्।
ताभ्यां तृतीयोस्ति रसः पृथग्वन्न सर्वथैषां तत ऐक्यमाहुः॥ - Ibid., 52
तथापि यत्रैक्यमिवास्फुटानामुन्मुग्धरूपत्ववशादमीषाम्।
आत्मा स उक्तोऽथ परिस्फुटत्वे तान्येव सर्वाणि जगन्ति सन्ति॥ - Ibid., 53
28. सन्नभ्य पिण्डोऽस्य करप्रसारः साहस्र आनन्द उतैष एव।
अन्यात्मघातेन विवर्तमानश्चिदित्थमेतत्त्रिवृदेव सर्वम्॥ - Ibid., 54
29. आनन्द उक्तोंऽशुरयं प्रसारणाद् बहिः सतोऽर्थांश्चिनुते स आत्मनि।
तस्मात्परावर्तित एष चिद्भवेत् सन्नन्य आत्माखिलशक्तिसंचयः॥ - Ibid., 56
30. सत्तापृथक्त्वेन पृथक् स बोधो बोधस्तथानन्दपृथक्त्वहेतुः।
पूर्णा तु सत्ता यदि चैकरूपाऽस्त्यानन्दपूर्णः स हि बोधपूर्णः॥ - Ibid., 63

Blissfulness gets individualised because of individuality of things. But it we see things as one existence, the blissfulness also becomes all pervasive. Activity envelops limitless blissfulness and dissects it.

The energy in its pure form has its origin in consciousness.[31] Energy gets transformed into universe, but at the root lies the consciousness. The action is included in existence part of *Saccidānanda.*

We have seen that in blissfulness we have either peace or prosperity. In the state of peace, we cannot recognise the happiness which is hidden. Similarly in the state of trans, the knowledge is beyond ordinary human experience. In the same way, the original existence is beyond our comphrehension.[32]

Ordinarily we recognise blissfulness of prosperity and not of peace. As we consider discursive knowledge as knowledge and not the knowledge of trans, in the same we do not recognise the original existence. In this way we are in touch with the ephermeral and not with the permanent.

Even if the object is removed, its knowledge remains. Peace is natural to *ātmā* and is different from the happiness of prosperity. In this way the real existence, consciousness and blissfulness are different from what we ordinarily think of them.

The *ātmā* which enters the object takes the form of the object into which it enters. The universes are many but *ātmā,* the excellent, is one.[33] The original existence is also one. The activities are rooted in blissfulness. If there is no blissfulness there are no activity and the man dies.[34] With the decrease of happiness and increase of suffering one dies soon. The highest stage of blissfulness is that of the supreme lord.[35]

31. आनन्द एवास्ति बलस्य योनिरानन्दत: कर्म तु चेष्टितं यत्।

यावद्द्वयं यावदिहास्ति शोकस्तावद्बलं नश्यति नूनमस्मिन्॥ - Ibid., 58

32. पश्यन्ति लोका इतरे यथार्थानुपेक्षयन्ते तु मनस्विनस्तान्।

यथा तु पश्यन्ति मनीषिणोऽर्थांस्ते प्राकृतानां न दृशं गता: स्यु:॥ - Ibid., 80

33. जगन्ति सन्तीह बहूनि भिन्नान्येकोयमात्मा स परात्परोऽस्ति।

सैकैव सत्ता स तथैक आत्मा तस्मादभिन्नं द्वयमेतदाहु:॥ - Ibid., 83

34. दु:खप्रतीते: परमा तु काष्ठा मृत्युस्ततो जीवनमस्ति सौख्यम्।

सानन्दमात्रा कृमिकीटपक्ष्यादिष्वेधते शक्तिमनु प्रवृद्धाम्॥ - Ibid., 86

35. नृभ्यो नृपाणां नृपत: स्वराजां तेभ्योपि विद्वत्तमयोगिनां च।

तेभ्य: सुराणां क्रमशः प्रवृद्धा याऽनन्दसत्ता परमेश्वर: स:॥ - Ibid., 87

If there is no happiness between the union of woman and man, there is no pregnancy. If there is suffering, abortion takes place. Happiness give long life.[36] At the higher level, blissfulness, existence and knowledge become one.

Excellent state of *brahman* contains energy in its dormant state.

GODS

In fact the individual is not different from God. There are infinite number of Gods but the exellent *brahman* is one.[37] Our own universe has five layers and one God. There are infinite numbers of universes, each ruled over by one God. The universe is the body of God. The imperishable *puruṣa* has one *prāṇa* and *vāk* as its constituent. By the process of producing its own form by reflection, God becomes the individual self also. Since the reflecting surfaces are many, many *jīvas* can be produced by one God. The surfaces for reflection can be water, *soma* or air. Therefore, there are three kinds of individual self : *āpya, saumya* and *vayavya.* These are all forms of *soma* which is called *mahān.*[38] The collection of cell is the body of the individual, similarly the body of the individuals constitute the body of God.[39]

That which does not have senses is called unconscious (*jaḍa*), but it has *ātmā* all the same. It is dormant in minerals, partially suppressed in plants but active in animals and men.[40] When God becomes of object of worship it becomes *hiraṇyagarbha.*[41] Īśvara is also subject to birth and death but he is a jīva of higher order.[42] *Brahman,* the excellent

---

36. स्त्रीपुंसयोर्यत्र न हर्षसंभवस्तदा न गर्भस्थितिरिष्यते क्वचित्।

    गर्भच्युतिः स्याच्च विषादसंस्रवादानन्दतः सर्वमिदं प्रजायते॥ - Ibid., 89

37. इत्थं त्रयाणामविनाकृतत्वात् सत्ताचिदानन्दमयो य आत्मा।

    स एक एव द्विविधोऽयमासीज्जीवोऽयमन्यः परमेश्वरोऽन्यः॥ - Ibid., 97

38. Ibid., P. 28 footnote

39. जीवा हि ते तेषु भवन्ति जीवास्तत्रापि जीवा बहवो निविष्टाः

    जीवैः समाक्रान्तमिदं शरीरं ह्येकैकजीवस्य तथेश्वरस्य॥ - Ibid., 99

40. - Ibid., P. 29 footnote

41. हिरण्यगर्भं प्रथमं तु जीवं केचिद्वदन्तीश्वरमीश्वराः स्युः।

    उपासकानां समये प्रसिद्धा अपेक्षितास्ते परमेश्वरस्थाः॥ - Ibid., 102

42. बहुत्वहेतोः प्रमितत्वहेतोर्जन्मप्रणाशक्रमवत्वहेतोः।

    अन्यात्मगर्भाभिनिवेशहेतोस्त ईश्वराः सन्ति तु जीवतुल्याः॥ - Ibid., 103

is not subjected to birth or death and, therefore, he is not an individual self. He is the highest.[43]

TRINITY

The universe is the manifestation of knowledge, action and matter. All these energies are found in concentrated forms in *brahman.*[44] When a limit to *brahman* is put, *avayaya puruṣa* representing knowledge comes into existence. But knowledge in itself cannot act. Therefore *akṣara puruṣa*, representing activity, comes into existence. Knowledge with the help of activity creates matter.[45] Mind is the source of knowledge, *prāṇa* is source of action and *vāk* is the source of matter.[46] Mind produces desire, *prāṇa* engages into internal activity and *vāk* produces matter.

The power of matter is three-fold -- desire, action and covering.[47] The real nature of a thing is always covered.[48] Removal of covering of ignorance is *brahma vidyā.*

When the mind desires to acquire something it loses its peace. One region becomes seperate from other region because of action and covering. The covering is known as *chandas.* This is known as form in philosophy.[49]

---

43. य एक आत्मा परमेश्वरोऽन्य: स नान्यगर्भाशयसंनिविष्ट:।
    न जन्मनाशौ न च तस्य सीमा जहाति न प्राणमतो न जीव:॥ - Ibid., 104
44. तत्रेह तावत् परमेश्वरे स्थिता: याः शक्तयोऽशेषविद्या घनात्मना।
    त्रिधा विभक्ता: प्रभवन्ति ता इमा ज्ञानक्रियार्थोद्भवनप्रयोजिका:॥ - Ibid., 106
45. किञ्चिद्बलं प्राप्य रसं तमेकवत् स्थिति सुविच्छिद्य करोत्यनेकवत्।
    ततोऽर्थसृष्टिर्भवतीह कृत्स्नशस्तामर्थशक्तिं विदुरर्थसर्जिकाम्॥ - Ibid., 109
46. ता एव वाक्प्राणमनांसि चक्षते प्राणात् क्रिया, ज्ञानमिदं मनोमयम्।
    वागथशक्तिर्भवति प्रकाशनं चेष्टा च वस्तुस्थितिरेभिरन्वहम्॥ - Ibid., 110
47. सा चार्थशक्तिस्त्रिविधा प्रसिद्धा विक्षेपकामावरणप्रभेदात्।
    विज्ञानत: काम उदेत्यशान्तानन्दं स विक्षेप्य करोत्यशान्तम्॥ - Ibid., 111
48. शान्ते रसे यावति काचिदिच्छा विक्षेप एतावति रूपमेति।
    विक्षेपसीमावरणं हि वस्तु स्वरूपमुद्भावयतीति मन्ये॥ - Ibid., 112
49. इत्थं विभिन्नावरणप्रभावतो विभिन्नवस्तूनि विभान्ति सर्वत:।
    छन्दांसि तान्याकृतयश्च ता इमा: स्युर्जातयो व्यक्तय आसु चान्तरा:॥ - Ibid., 114

Thus the blissfulness, as a result of many types of desires is subjected to actions. In reality all objects are modified appearances of one blissfulness, just as water can appear as a tank, river, lake or ocean.[50] If we can see the single entity underlying the differences we can realise *ātmā* or *brahman* par-exellence.[51]

ĀTMĀ

Just as the space remains undisturbed in spite of disturbance in air, similarly the *ātmā* remains undisturbed even though there is disturbance in the energy.[52] It is always peaceful and steady. The existence is nothing but piling of the actions. The blissfulness supports the activity. Even when the things are individualised because of time and space, they are not separated from blissfulness.

The individual self is blessed with the good qualities of the supreme Lord. All our mental and physical activities are controlled by very little part of supreme Lord. The individual self becomes identical with God when its covering are removed.[53] Basically the *jīva* is also *saccidānanda* just like God.[54]

MISERY

The Vedic tradition holds that the self is blissful by nature. The Buddhists, on the other hand, hold that the world is miserable.[55] We have to start from the assumption that blissfulness and energy are both responsible for bringing the universe into existence.

---

50. उल्लोलवीची भ्रमिफेनबुद्बुदादिभिश्च रूपैः प्रतिपद्यते पृथक्॥ - Ibid., 117

51. इत्थं विभिन्नं प्रतिपन्नमस्य यद्रूपं हि तद्विश्वमिदं प्रसिद्ध्यति।

    अपोह्य भेदं यदि सर्वमेकवद्वीक्षे स आत्मा परमेश्वरो मतः॥ - Ibid., 119

52. पूर्णोऽयमाकाश इहास्ति वायुग्रामः परिक्षुब्धतरः समन्तात्।

    क्षुभ्यत्सु वायुष्वपि नेव जातु क्षुभ्यत्यमुष्यास्ति न शान्तिभङ्गः॥ - Ibid., 121

53. अयं स आनन्द इहास्ति जीवे यदा यदा वृद्धिमसावुपैति।

    क्रमात्तदानन्दमुपैति सोऽन्ते निरावृते भूम्नि महेश्वरः स्यात्॥ - Ibid., 136

54. सत्ता चिदानन्दमयः परेशः सत्ता चिदानन्दमयः स जीवः।

    सत्ता चिदानन्दमयं जगत्तत् तस्मात् त्रिसत्यं प्रवदामि नित्यम्॥ - Ibid., 137

55. आत्मा सदानन्दमयोऽस्त्ययं वा स सर्वदा दुःखमयोऽस्ति किंवा।

    भयं स दुःखं लभते कथं वा किमस्ति दुःखं किमिदं भयं वा॥ - Ibid., 139

Secondly, though we hanker after worldly things for happiness, *ātmā* is dearest to us. The position is that there is happiness in abundance and suffering in scarcity.[56] Unsteadiness comes when we deviate from the self. This unsteadiness is fear.[57] Secondly the fear grips when there is the second.[58] When we realise that there is nothing greater than *ātmā*, the question of fear does not arise; when the desire of a man is fulfilled he feels satisfied.[59]

It may be noted that only the *kṣara* or the perishable part feels suffering. The imperishable and the un-modifiable parts are above suffering.[60] We have a centre which is called *hṛdaya.* When it is enveloped by energy it is called *manasa.* In it desire arises which gives rise to newer and newer creation. This desire is called hunger. The object of senses are the food. The rays that emanate from the *manasa* are called *arkas.*[61] The *akṣara* builds the food. Thus perishable comes into existence.

When *kṣarātmā* loses its steadiness it is subjected to fear.[62] When it loses its link with body, it is subjected to misery. Unsteadiness is at the root of misery.

---

56. यदल्पमल्पं तदिहार्तमार्तं यथा तु भूमा सुखमिष्यते तत्।
परस्तु भूमाऽस्त्यमृतेऽतिमात्रे ततः परानन्दमयः स आत्मा॥ - Ibid., 143

57. भयं हि कम्पः स्थितिविच्यवोऽसौ तत्कर्म्ममृत्युः स इहापदिष्टः।
ध्रुवं प्रशान्तं त्वमृतं ततोऽन्यत् ततः सदानन्दमयः स आत्मा॥ - Ibid., 144

58. भयं मितस्य प्रबलाद् द्वितीयादिदं त्वमात्रामृतमद्वितीयम्।
न कम्पयोग्यं न ततो वरिष्ठं ततोऽभयानन्दमयः स आत्मा॥ - Ibid., 145

59. रसोऽन्नमाधीयत आत्मने यत् तृप्तिर्गतिस्तस्य रसस्य दृष्टा।
विज्ञानमानन्द इतीह तृप्तो तत्तृप्तिजानन्दमयःस आत्मा॥ - Ibid., 146

60. आत्मा द्विधा कश्चिदखण्ड एकः स निष्कलः कर्म्मभिरस्ति तस्मात्।
नायं विचाली न भयं न दुःखं तस्यास्ति शोको न जरा न कामः॥ - Ibid., 148
कर्म्मात्मनाम्ना त्ववरो य आत्मा स सर्वकामः सकलः सकर्मा।
क्षरोऽक्षरश्च द्विविधः स तत्राक्षरोऽविचाली न स दुःखयोगी। - Ibid., 149
यः प्रज्ञ आत्मा क्षर एष कामाद् विचाल्यतेऽल्पज्ञतया हि सोऽज्ञः।
तस्यैव दुःखं च भयं च मन्ये प्रज्ञस्य स द्वन्द्वमयो निरुक्तः॥ - Ibid., 150

61. Ibid., P. 39 footnote

62. आत्मा विचाल्येत भयं तदुक्तं या चात्महानिः खलु तन्नु दुःखम्।
स्वास्थ्यं हि तस्याविचलत्वमुक्तं यात्वात्मवृद्धिः सुखमुच्यते तत्॥ - Ibid., 151

When misery is at peak, one become unconscious. The next and last stage is death.[63] Non-fulfillment of desire is another cause of misery. When one has enjoyments for a long time one gets attached to them. When those enjoyments are snatched away from him, he becomes miserable. Thus what gave enjoyment becomes the source of misery. A space is created between the enjoyment and the self, which is called *antarāya.*[64]

Those enjoyments cannot be called natural to *ātmā*. They are rather obstacles in blissfulness. Blissfulness is all pervasive. According to *Vedas* even objects of enjoyment are blissful.[65] We dislike them only when they are not within one's reach of *ātmā*. If one has no desire for enjoyment, everything becomes blissful for him.[66]

There are two types of knowledge : the natural knowledge which one gets automatically with the help of five senses and the knowledge acquired with effort. Energy is always acquired for making effort. If the union of the food i.e. objects of enjoyment is balanced, it is the cause of happiness. If it is too small or too much or perverse, it is the cause of misery.

The food that we take is either assimilated well or not assimilated well. In the latter case, one has to get rid of it. Its presence causes misery.[67]

As is the case with food, so is the case with activities.[68] Good actions remove the effect of bad activities. *Karma* against scripture is *vikarma. Akarma* is not doing anything

---

63. मूर्च्छा प्रयन्नेष मुमूर्षरात्मा पश्यन्निरानन्दमुपैति सर्वम्।
तस्मान्निजानन्दमयांशुयोगादेव स्युरानन्दमया: परेऽर्था:॥ - Ibid., 164

64. यान्येव भोग्यानि पुरा सुखानि तान्येव संप्रत्यसुखानि भान्ति।
भोग्यस्थितात्मस्थितयोश्च तस्मादानन्दयोरन्तरमेतदाहु:॥ - Ibid., 157

65. जीवा यथानन्दमया अशेषास्तथैव भोग्या अपि सर्व एते।
प्रियस्तु सर्वोपि स दृष्टिदृश्यानन्दद्वियोगेन तदेकतायाम्॥ - Ibid., 166

66. कामानपेक्षस्त्वथवायमात्मैवानन्द आनन्दमयाखिलार्थै:।
एकीभवन् पश्यति विश्वमेवानन्दं स आत्मास्ति विदेहमुक्त:॥ - Ibid., 168

67. पुरीषमूत्राद्युपसर्गबाधे:त्यक्तुं हठादिच्छति सद्य आत्मा।
नोत्सृज्यते यावदिदं स तावत् प्रपीड्यते योगत एति रोगम्॥ - Ibid., 173

68. कर्म्म प्रसाद: सुखकृद् विकर्मा कर्म्मद्वयं दु:खकृते तु किट्टम्।
ज्ञानं प्रसाद: सुखकृन्मलात् त्वज्ञानान्यथाज्ञानत एति दु:खम्॥ - Ibid., 174

or doing meaningless things. The latter two types of *karma* lead to misery.[69] Similarly knowledge is also either right or wrong or is absent. In the case of wrong knowledge and ignorance, one undergoes misery.[70]

Knowledge plays an important role in the selection of the objects of enjoyment as well as their quality. Therefore knowledge plays an important role in avoiding misery. *Karmendriyas* help in acquiring objects of enjoyment.[71]

The seven kinds of food either belong to knowledge or to action or to matter. *Vāk* takes matter, *prāṇa* takes activity, *manas* takes *jñāna*.[72] When one's mind is weak he becomes victim of harmful knowledge.[73]

Another cause of misery is attachment.[74] Objects of enjoyments themselves do not cause misery. If one enjoys the objects without attachment his relationship with object is called *vibhūti*.[75] Attachment and desire are the cause of misery.[76]

---

69. सप्तान्नभोगेऽपि सुयोगहेतुर्ज्ञानं तथा ज्ञानकृतं च कर्म्म।
    प्रज्ञापराधात् त्वतिहीनमिथ्यायोगा विकर्म्माणि ततोऽस्य दुःखम॥ - Ibid., 175
70. तथा च सर्वत्र सुखोदयेस्ति ज्ञानं निमित्तं न बिना ततस्तत्।
    अज्ञानतः सर्वविधानि दुःखान्युद्यन्त्यतो भीर्भवतीति सिद्धम्॥ - Ibid., 176
71. तेजो रवेर्वायुमथान्तरिक्षाद् वाचं श्रुताच्च स्वत एव भुङ्क्ते।
    बलं तु कर्मेन्द्रियतः श्रमाच्च ज्ञानं प्रगृह्णाति च धीन्द्रियेण॥ - Ibid., 179
72. वागर्थमश्नाति बलं भुनक्ति प्राणो मनो ज्ञानमलं भुनक्ति॥
    विरुद्धविज्ञानमवाप्य सद्यः क्षुभ्णाति विद्वेष्टि बिभेति हन्ति॥ - Ibid., 182
73. यथाल्पसारः प्रबलाक्रमेण प्रपीड्यते तद्वदिहाल्पचेताः।
    विरुद्धविज्ञानमवाप्य सद्यो धैर्य्यच्युतः स्यान्न तथा विपश्चित्॥ - Ibid., 183
74. कामात्मनः काममयस्य चात्मा कामेषु तेष्वेषु तेष्वेव विभक्त आस्ते।
    कामोऽस्य यावानुपहन्यतेऽयं तावांस्तदात्माऽप्युपहन्यतेऽस्य॥ - Ibid., 188
75. अथापि वा तस्य विभूतिरस्मिन् कामेऽस्ति कामे विहते हता सा।
    आत्मोदरेऽभूदिदमन्तरं यत् कामस्य हान्या तदवैति दुःखम्॥ - Ibid., 189
76. अथास्तु वा दुःखमिदं समस्तं भयस्वरूपं पृथगात्मकं वा।
    यथा तथा वास्तु तथापि कामासक्त्यात्मनो दुःखमिदं भयं च॥ - Ibid., 196

FEAR

In case of such accidents which occurs suddenly there is suffering but no fear.[77] When some one is detached, his intellect does not deviate. It is steady and there is no fear or suffering.[78] Ignorance leads to attachment, knowledge leads to detatchment.[79] If one knows the rules of entering into a office, he is fearless.[80] The fear arises because of ignorance.[81]

Fear leading to death has eight stages. The first stage is the unsteadiness which leads to running away from the sight of fear. If the fear affects speech, one starts crying.[82] If the affected part is air, the breath becomes quick, if the luster is affected, the face is emaciated and the body becomes hot.[83] If the water is affected then there is sweating in the body. If the earth is affected the body becomes senseless and loses consciousness.[84]

---

77. द्वेधा च तद्दुखमिह प्रवर्तते प्रज्ञामुपक्रम्य शरीरमेति वा।
भूतान्युपक्रम्य धियं समेति वा रुजैव तत्रास्ति भयं न दृश्यते॥ - Ibid., 197
78. आत्मा स्थिरो यस्य न तस्य दुःखं स्थिरो विचालीति विरुद्धमेतत्।
ततः स्थितप्रज्ञ इह स्ववित्तादिकामहान्यापि न दुःखमेति॥ - Ibid., 199
79. आसक्तिरज्ञानवशात्तु तस्मिन् प्रवर्तते ज्ञानवशात् त्वसक्तिः।
अज्ञानमेवास्ति भयस्य हेतुर्विज्ञानमेव त्वभयं वदामः॥ - Ibid., 200
80. अन्तःप्रवेशे नियमं न वेत्ति यो विभेति श्रीमान् प्रविशन्नृपालये।
अज्ञातदेशे प्रविशन् बिभेत्यासौ दुर्गेपि निःशङ्कमुपैति शिक्षितः॥ - Ibid., 202
81. भयं ततोऽज्ञानवशात् प्रजायते भयस्य मात्रा तदबोधमात्रया।
प्रशान्तिमात्रापि च बोधमात्रया सर्वत्र दृश्येत विवेकशालिनाम्॥ - Ibid., 203
82. प्राणः सकम्पो भवतीति दुर्बलोऽप्यसौ भयोद्भूतबलात् पलायते।
वाग् वा सकम्पा भवतीति बिभ्यतो मुखादकस्माद् भयवागुदीर्य्यते॥ - Ibid., 206
83. वायुः सकम्पो भवतीति कम्पनं गात्रेऽधिकं श्वास उदेति भूयसा।
तेजः सकम्पं भवतीति शोषणं मुखेऽनुतप्तश्वसनोष्णवर्ष्मणः॥ - Ibid., 207
84. जलं सकम्पं भवतीति विग्रहः प्रस्वेदपूर्णः सहसाभिजायते।
मृद्वा सकम्पा भवतीति गौरवात् स्तब्धाऽसृगुत्सन्नगतिश्च मूर्छितः॥ - Ibid., 208
85. इत्थं चिरायात्र भयोपसर्पणे चिरं विकारक्रमतोऽतिदुर्बला
निर्मूलमुत्सन्नतरा यदात्मनः प्रज्ञा भवेत् तर्ह्यचिरान्म्रियेत सः॥ - Ibid., 209

Thus the person gradually becomes weak and dies.[85] In the last stage he leaves the body. It means that the *cit* stops reflection in the mind.[86] If the fear is not very strong the intellect restores the steadiness of mind.[87]

It is true that some times fear is caused by knowledge also. If we know that there is danger, some where, we are afraid of it. In ignorance we may go to that place and yet not be afraid.[88] Thus there are fears which arise out of ignorance and also out of knowledge. The matter of the fact is that knowledge covered by ignorance leads to misery.[89] The intellect is steady and is never disturbed.[90]

Just as the particles of a diamond are closely packed and the particles of a cotton are loosely bound, similarly the built of some people is not strong whereas others have a strong built.[91] The mind of a child is weak and is afraid of even small things.[92]

INTELLECT

The conclusion is that the stronger the intellect the lesser are the chances of mind becoming unsteady.[93] Intellect leads to liberation. Even knowledge, if associated with

---

86. विचाल्यमाने जलवन्न भाति चेत् प्रज्ञे चिदात्मा मरणं तदुच्यते।
प्रज्ञां नितान्तप्रचलान्तरामनु स्युर्नो चिदाभासविभूतयस्तदा॥ - Ibid., 211
87. अज्ञानतोऽल्पे तु भये प्रवर्तिते प्रज्ञानकम्पादुदियन्ति विक्रियाः।
सा प्राप्य विज्ञानमिह प्रतिष्ठिता तेनैव चालं विधृता प्रसीदति॥ - Ibid., 212
88. वटेऽत्र यक्षो वसतीति जानन् बिभेति भूयो वटमागतस्तम्।
अजानता निर्भयमत्र रात्रौ सुस्थीयते नापि दिवात्र भीतिः॥ - Ibid., 214
89. अत्राहुरज्ञानकृतं न तद्भयं न त्वेव विज्ञानकृतं क्वचिद्भयम्।
ज्ञानं यदज्ञानकृतं तदागमान्मुह्यन्ति सर्वे भयहेतुरस्ति तत्॥ - Ibid., 218
90. विज्ञानमात्मा हि यथास्ति यस्य तत्तथैव तिष्ठत्यपहन्यते न तत्।
अज्ञानकालेऽपि तदप्रणोदितं कथं विचाल्येत कुतो भयं भवेत्॥ - Ibid., 219
91. द्वैधं हि मात्राकृतबन्धने भवेत् क्व च श्लथत्वं दृढताथवा क्वचित्।
वज्रेऽस्ति बन्धोऽस्ति दृढोऽथ तूलके श्लथः स एवं निखिलेषु कल्प्यताम्॥ - Ibid., 222
श्लथः स बन्धो विपुलोपि दुर्बलो दृढस्तु कार्श्येऽपि बली घनास्थिवत्।
बलाधिकेश्चेच्छ्लथबन्धोऽप्ययं काले ध्रुवं स्याद् दृढबन्धनक्रमात्॥ - Ibid., 223
92. प्रज्ञस्य बन्धोऽपि शिशोः श्लथः पुरा ततो बिभेत्यल्पविभीषयाऽप्यसौ।
यदा तु विज्ञानमुपार्जते क्रमात् सहैव तेनात्र विधीयते बलम्॥ - Ibid., 224
93. विज्ञानसङ्गेन बलं यदागतं प्रज्ञं तदा योजयति प्रतिष्ठतया।
अज्ञानसङ्गेन बलं यदागतं प्रज्ञप्रतिष्ठा च्यवते ततः क्रमात्॥ - Ibid., 226

attachment to objects, is dangerous. Extrovert knowledge is dangerous. In case of introvert knowledge the intellect illuminates the mind and one realises the soul. Thus knowledge cuts both ways.[94] Intellect never leads to bondage.[95] The work of intellect is to illuminate but when intellect illuminates activities, it leads to bondage.[96] Essence is that intellect should turn away from worldly affairs and should be inclined towards self-realisation.[97]

UPĀSANĀ

Faith in the truthfulness is *śraddhā.* If it is accompanied by meditation, it is called *upāsanā.*[98] *Upāsanā* is of three kinds. The first is *upāsanā* when the senses pervade the whole of objects.[99] Secondly a person may concentrate on a particular part of a object of faith, e.g. even though fire is all pervading we may think of it in a personalised form.[100] For example various deities are referred to as *brahman.*[101] In symbolic *upāsanā* one does not think of all pervasiveness of the *upāsya.*[102] In *anyavatī upāsanā* some thing is worshiped

---

94. प्रज्ञस्य विज्ञानमिदं पराङ्मुखं कामान् पराचो हि सदाऽवभासयेत्।
प्रज्ञे परावर्तितमानखादिदं गच्छेत् तदात्मज्ञतया स मुच्यते॥ - Ibid., 231

95. विज्ञानतो बन्धनमुक्तिरिष्यते न बन्धनं क्वापि तथापि संप्रति।
प्रज्ञस्य विज्ञानवशेन बन्धनं यदुच्यते तन्न च नोपपद्यते॥ - Ibid., 228

96. विकाशि विज्ञानमिदं विकाशनस्वभावतो बन्धनमोचनं भवेत्।
तच्चानुगह्णाति विशिष्य कर्म्म यत् तदेव विस्फोटयतीति निश्चितम्॥ - Ibid., 229

97. तथा च विज्ञानमिदं हि बाह्यानर्थान्दधत् प्रज्ञसमर्थताकृत्।
अन्तर्मुखं प्रज्ञगतं तु मुक्त्यै तमस्तदुत्साद्य रसं तनोति॥ - Ibid., 235

98. आतिष्ठते चेदिदमस्ति सत्यं सत्यत्वविश्वास इति स्म श्रद्धा
श्रद्धाय तल्लग्नमना यदानुध्यायत्यमुं प्राहुरुपासनां ताम्॥ - Ibid., 236

99. सा च त्रिधा तत्र हि तस्य दृष्ट्याऽस्त्युपासना सत्यवती विशिष्टा। - Ibid., 238

100. आशीर्षमापादतलं विभुर्यो वैश्वानरः सोऽस्ति षडङ्ग आत्मा।
एकैकमङ्ग प्रतिपद्यते चेद् वैश्वानरं साङ्गवती ह्युपास्तिः॥ - Ibid., 240

101. प्राणं हि कश्चिन्मन एव कश्चिद् वाचं हि कश्चिद् हृदयञ्च कश्चित्।
ब्रह्मेत्युपास्ते क्वचिदन्यदन्यच्चेत्यूचिरे तूपनिषत्स्वभिज्ञाः। - Ibid., 241

102. उपासना याङ्गवती प्रतीकादुपासना या च पृथक् पृथक् सा
प्रतीकतोऽङ्ग पृथगीहमानस्योत्तिष्ठते तद् घटिताङ्गिबुद्धि॥ - Ibid., 242

through another entity which is one form of the entity.[103] All these *upāsanā*s are effective just as a map gives the idea of a landscape, similarly various form of *upāsanā* give an idea of truth. Similarly the shape of written letters gives the idea of the sound that they represent.[104]

RELATION OF BRAHMA AND KARMA

The universe comes out of one entity. Two entities, knowledge and action work together. This has been discussed in the beginning. The universe exists all the time. Its existence depends on *brahman,*[105] which is unqualified, eternal and unchanging.[106]

There are certain views :-

1. A portion of *brahman* becomes the universe.[107]
2. Universe is like formation of cream on the surface of milk.[108]
3. The whole of *brahman* cannot become universe.[109]
4. The world is perfect and yet *brahman* is also perfect.

The first view is that a small portion of *brahman* becomes the universe just like the foam on the surface of sea or like the formation of cream on the surface of milk or like the formation of rust on a pillar of iron.

---

103. तद्वस्तु वस्त्वन्तररूपतो यदा पश्यत्यसावन्यवती ह्युपासना
 यज्ञात्मनायं पुरुषोऽथ पूरुषात्मनापि यज्ञः प्रतिपद्यते क्वचित्।। - Ibid., 243

104. अकार एषोस्ति हकार एषोऽस्त्येवं मसीकल्पितचिह्नभेदैः।
 व्युत्पादिताऽस्मिन्नभिमन्यते यन्न व्यर्थतामेत्याभिमान एषः।। - Ibid., 250

105. विकुर्वदाकारमिदं निरन्तरं तथापि नो नास्ति कदापि तेन तत्।
 ध्रुवस्य नित्यस्य हि कस्यचिद् ध्रुवं विकारभूतं जगदित्यवेयते।। - ब्रह्मकर्माधिकार, 1

106. यन्निर्विशेषं ध्रुवमेकरूपं तत्कारणं नाम ततो विशेषाः।
 इमे समग्राःप्रभवन्ति भूयोऽभवन् भविष्यन्ति जगत्तदाहुः।। - Ibid., 3

107. मतानि षट् तत्र भवन्ति धीमतां केचिद्विदुर्ब्रह्म यदस्ति कारणम्।
 जगत्स्वरूपाय तदल्पमस्रसद्भूयिष्ठमद्याप्यविकारि शिष्यते।। - Ibid., 5

108. यथा सरस्यम्बुघनोपरि स्तरः फेनस्य दुग्धोपरि वा शरस्तरः।
 यथा च लोहोपरि किट्टसंभवस्तथेह च ब्रह्मणि विश्वसंभवः।। - Ibid., 6

109. यदाऽखिलं ब्रह्म जगद्भविष्यति प्रवर्त्स्यतीदं न जगत्तदुत्तरम्।
 न मूलमस्तीति जगत्क्रियाऽन्ततो निरोत्स्यते नोत्तरकर्म्म वेद्म्यहम्।। - Ibid., 8

In the case of formation of cream on the surface of milk, it is a case of taking in. In the case of formation of rust on iron, it is a case of giving up. In the case of formation of foam on the surface of ocean, it is case of taking in and giving up.[110]

If *brahman* continues to be converted into universe the whole of *brahman* will become universe and no pure *brahman* will be remaining. The answer to this is that if we take infinite out of infinite even then, what remains is infinite.

The second view is that the universe is formed from *brahman* and *brahman* is formed from the universe.[111] The circle goes on for ever.

There is creation and there is delusion.[112] If *brahman* is complete the universe is also complete.[113]

According to the third view the creation and deluge do not follow each other but occur simultaneously.[114] Since *brahman* is not bound by time and space, the whole of it can not convert into universe.[115] The universe is ever present.[116] We do not see the limits of the universe also.[117] The fourth opinion is that *brahman* is unmodifiable and the

---

110. Ibid., p.7 foot note
111. प्राहु: परे नेत्थमियं जगत्क्रिया समाप्यते, ब्रह्म न नास्ति कर्हिचित।
प्राणज्जगत्तत् सविशेषमेकदा ब्रह्माविशेषं तदपानदेकदा। - Ibid., 10
112. स्याद् ब्रह्मण: कृत्स्नजगत् प्रवृत्या स्याद् ब्रह्म पश्चाज्जगती निवृत्या।
पुनर्जगद् ब्रह्म पुन: पुनस्तत् प्रवर्तते चक्रमनारतं तत्।। - Ibid., 11
113. पूर्ण हि कात्स्न्यं वदतीति कात्स्न्यादुदच्यते ब्रह्म तदा जगत्स्यात्।
गाथेयमाथर्वणसंहितायामाम्नायते वाजसनेयके च।। - Ibid., 13
114. अन्ये विदु: प्राणनमस्य कात्स्न्र्यतोऽप्यपाननं चास्ति नु साकमेव तत्।
एकैकभावेऽस्ति पृथक् क्रियाद्वयी पुन:पुनर्नश्यति जायते च स:।। - Ibid., 16
115. किञ्चेदृशे प्राणनमप्यपाननं संभाव्यते कृत्स्नतया तदा यदा।
देशाच्च कालाच्च मितं भवेदिदं ब्रह्मामिते तत्र तु नैष संभव:।। - Ibid., 17
116. चिरादिदं भाति जगद्यदीदृशो देशो न कल्प्येत न यत्र तद्भवेत्।
रिक्तं जगत्तो न यतोस्ति तेन तत् पूर्णं जगत्सिद्धमसीममक्षयम्।। - Ibid., 18
117. तस्मादसीमं जगदस्य कारणं ब्रह्माप्यसीमं प्रतिपद्यते ध्रुवम्।
स्वभावते वान्यनियोगतोऽपि वा सर्वत्र साम्येन जगत्क्रिया भवेत्।। - Ibid., 21

universe is modifiable but both of them are eternal and complete.[118] Every part of universe is filled with *kāraṇa brahman.*[119] It may be said that two complete things can not co-exist in the same place. The answer is that they co-exist like a pot and the clay of which it is made.[120] All activities are rooted in *brahman.*[121]

Brahman and activities co-exists together. Activity is also complete because it is pervaded by blissfulness.[122] Since mortality and immortality both are complete they can co-exist.[123]

Others hold that the universe is illusory and there is no change in *brahman.*[124] What we see is really *brahman.*[125] If a stone is thrown in a pool then there are waves in all directions. It can not be said that the water has changed.[126] Similarly if the wind blows over the ocean and a foam is produced, the foam again changes into water.[127] Similarly

---

118. विद्मस्तु यद्विक्रियते तदन्यत् ततोऽन्यदत्रास्त्यविकारि किञ्चित्।
तद्वैकृतं चाविकृतं च पूर्णं तत् तन्न यत्रास्ति न सोऽस्ति देश:॥ - Ibid., 27
119. पूर्णं त्वशून्यं भृतमाह कात्स्न्र्याद् विकारसिद्धावपि चैकमेकम्।
न कारणाच्छून्यमिदं न कार्य्यात् सर्वं समं कारणमस्ति कार्य्यम्॥ - Ibid., 30
120. एकेन तु व्याप्तिमति प्रदेशे कथं द्वितीयस्य सतोवकाश:।
नाशङ्क्यमित्यव्यतिरिक्तसत्ताकयो: स्थितिर्मृद्घटयोरिवास्ति॥ - Ibid., 32
121. तद् ब्रह्म यन्निर्विकृतं प्रशान्तं तत्कर्म्म यद्विक्रियमाणरूपम्।
न ब्रह्मण: कर्म्म बिना स्वरूपं न कर्मणो ब्रह्म विना प्रतिष्ठा॥ - Ibid., 33
122. यत्रैष सर्गस्तदिदं तु कर्म्मामृतेन पूर्णेन तदस्ति पूर्णम्।
तत् सत् तदानन्दमयं विकाशोऽप्येवं द्विधा स्थानममुष्य मृत्यो:॥ - Ibid., 37
123. स्थितेर्विरोधो न यतोऽमृतेन मृत्योर्गतस्तेन समानमेतत्।
शून्येपि सर्गेऽपि सदास्ति पूर्णं न चामृतं कर्म्मणि नास्ति पूर्णम्॥ - Ibid., 39
124. विदु: परे कारणमेव सर्वं न तूपपन्नोऽत्र विकारभाव:।
भ्रान्त्यैव कर्म्मान्यदिहान्यरूपं नामान्यदज्ञा: परिकल्पयन्ति॥ - Ibid., 42
125. ब्रह्मापि कर्मापि विभूभयं तत् कर्मोदयं ब्रह्मण एव याति।
नि:शेषकर्माण्युदरे गृहीत्वाऽवशिष्यते ब्रह्म तु केवलं तत्॥ - Ibid., 43
126. जले प्रयुक्तानि बलानि तत्र क्रियात्मना स्यु: परिणम्य भङ्गा:।
जले विकारान् प्रवदन्ति किन्तु स्याद्वस्तुतो नास्ति जले विकार:॥ - Ibid., 47
127. गाङ्गं जलं विक्रियते न किञ्चिच्छोषे खगं तन्न विकारमेति।
फेने तु वायुर्निहितोऽस्य वायो: पार्थक्यतो निर्विकृतं जलं तत्॥ - Ibid., 48

if air changes into fire, fire into water and water into earth, the process can be reversed, proving that there is no change.[128] It is because of the piling of energy that change takes place. If we remove the grip of energy, they return to their original condition.[129] Whatever changes we see, occur in the energy and not in the consciousness.[130] In short any process of transformation can be reversed.[131] In any transformation the consciousness remains in the back-ground but it does not undergo any change.[132] Because of the changes in the energy, there is creation, deluge and liberation.[133] The energy remains in consciousness without any attachment.[134] Creation is the result of male and female.[135] If we see object of yellow color through a grey color, we see the green color. It is a case of energy interacting with another energy.[136] Consciousness appears to show different changes just as the drop of water at the tip of the blade of grass shows many color, when rays of

---

128. अग्निश्च, वायुश्च विमृश्य तोयं विधाय पृथ्वीं सृजतस्तथापि।
जलं स्वतो निर्विकृतं निविष्टं तयोः पृथक्त्वे पृथगाविरस्ति॥ - Ibid., 49
129. अग्निश्च वायुश्च जलस्य रूपे बलैर्विचित्रैस्तु तथा क्रियेते।
तादृग्बलापक्षयतो जलं तत् स्वरूपमायात्यविनष्टसत्तम्॥ - Ibid., 50
130. रसे तु यत्रोदयते बलस्य प्राणोदनादन्यबलं प्रसुप्तम्।
न तत्र दृश्येत रसे विकारस्ततस्तमाहुः किल निर्विकारम्॥ - Ibid., 52
131. मृदस्ति तूलं पुनरस्ति सूत्रं ततोस्ति वस्त्रं च पुनस्तनुत्रम्।
ततोऽस्ति कन्था पुनरग्नियोगाद् क्षारं ततस्तत् पुनरस्ति सा मृत्॥ - Ibid., 53
132. इत्थं यदेकं भवतीह नानारूपं तमेवात्र विकारमाहुः।
तद्रूपकर्मादिविशेषबीजं बलं यदस्तीति रसः स एकः॥ - Ibid., 54
133. क्वचिद्विमोक्षः क्वचिदस्ति बन्धः क्वचिद्विकारः क्रमते विशेषात्।
सर्गानुसर्गप्रतिसर्गभेदात् क्वचिद्विसर्गः प्रलयः क्वचित् स्यात्॥ - Ibid., 57
134. योगो विभूतिर्यदि वास्तु बन्धो वृत्तित्वमेवास्तु तथापि मृत्युः।
रसेऽमृते स्यादुपसृष्टभुक्तोऽमृतं तु पूर्णं विभवत्यमुष्मिन्॥ - Ibid., 59
135. योषावृषभ्यां तदिरानिराभ्यां यो बुद्बुदे फेनमृदात्मकोऽभूत्।
परम्परासङ्गवशाद् विसर्गः स कर्मणां कर्मसु सङ्ग इष्टः॥ - Ibid., 60
136. यथा पुनः श्यामलपीतसङ्गतो विलक्षणं रूपमुदेति हारितम्।
द्वयोर्विकारेण तथाऽमृते पुनर्न मृत्युसङ्गेन विकार ईक्ष्यते॥ - Ibid., 61

sun fall on it.[137] The cloth can be colored and decolored also which means that there is no real change in the cloth.[138] The consciousness is over powered by activities and we cannot see it, just as we cannot see the moon-light in the day time because it is suppressed by the light of sun.

To conclude the activities continue on the quiet back ground of consciousness. Consciousness is real, activities are unreal. Both of them are called immortality and mortality or day and night.

When two things come together both of them play a role in producing the combined product but when consciousness comes in contact with activities, it does not play any role. Therefore this association is supernatural.[139] Consciousness is ever present, activities come and go. The consciousness form their base. Activities disappear in the absence of consciousness.[140] If consciousness were to be attached to activities it will get destroyed when the activities cease.[141] If a pot is destroyed the space within it is not destroyed, nor its knowledge in our mind is destroyed.[142] In this way consciousness is not destroyed even if the activity ceases, just as atmosphere remains the same even when the wind blows.[143]

---

137. दूर्वाग्रत: प्रातरनेकदिक्क्रमात् दृष्टोऽम्बुबिन्दू रविरश्मिसंगत:।
रक्त: स दृश्येत हरित्तथान्यथयि तथाऽमृतं मृत्युवशात् पृथग्विधम्॥ - Ibid., 62
138. विशुद्धशुक्लस्य पटस्य रञ्जनाद् यथा हरिद्रोहितरूपता मता।
स रङ्गसङ्गस्य तु भङ्गत: शुचिस्तथाऽऽवृतेऽस्मिन्नमृतेऽप्यसङ्गत:॥ - Ibid., 64
139. सम्बन्धमाहु: कृतिनो द्विनिष्ठं तत्रोभयोरेव कृती भवेताम्।
किन्त्वत्र सम्बन्धगतिर्विभिन्ना स एकनिष्ठोऽत्र कृतिर्न हेतु:॥ - ब्रह्मकर्मणो: सम्बन्धाधिकार:, 1
140. संबध्यते तत्र रसे बलं भृशं तेनेदमाभाति बलं रसात्मना।
संबध्यते नैष रसो बले यतस्ततो रसोन्मुक्तमिदं विलीयते॥ - Ibid., 6
141. रसोऽपि चेत्तेन बलेन बन्धं यायात्तदा तस्य बलस्य नाशे।
रसोऽपि नश्येद्विकृते बले वा रसोऽपि तद्वद्विकृतोऽभविष्यत्॥ - Ibid., 7
142. मृन्नाशतो वा बलनाशतोऽपि वा शून्यस्थिता सा न कदापि नश्यति॥ - Ibid., 8
यथा घटाकाशविनाशवासना घटक्षयोपाधिकृता न वस्तुत:।
तथैव सत्ताविगमस्य धीरियं घटक्षयोपाधिकृता न वस्तुत:॥ - Ibid., 9
घटेन सत्ता यदि बन्धमेयात् घटाप्ययेऽवश्यमिदं त्वपेयात्।
सत्ता रसो नित्यमनञ्जनोऽयं तत्रैव विश्वानि न तेषु सोऽयम्॥ - Ibid., 10
143. इत्थं रसो यद्यपि न क्वचिद्बले सम्बन्धमायाति विकारमेति वा।
तथापि तस्मिन् बलमेकत: सदा सम्बद्धमेव ध्रियतेऽन्तरिक्षवत्॥ - Ibid., 11

FIVE TYPES OF RELATION OF KARMA WITH KARMA

One activity gets united with another activity in five ways :-[144]

(i) If a pot is full of water it can not accommodate more water without displacing some already existing water. This is relation of non-accommodative nature.[145]

(ii) A room, if it is filled with the light of one lamp, it can accommodate the light of other lamps also. This is accommodative relationship.[146]

(iii) If two things join together to produce a single substance, it is relationship of unification e.g. the iron when heated to the extreme becomes one with the fire.[147]

(iv) Water is formed by chemical union of hydrogen and oxygen. It is chemical union.

(v) When a king moves with the movement of planquin, he has part - and - the - whole relation with it.[148]

THIRTEEN TYPES OF RELATION OF KARMA WITH BRAHMA

All these relations are relationship of activity with activity or of an object with another object. The relationship of *brahman* with activities are of thirteen types. :-[149]

These thirteen types of relation are classified under two heads.

1. When activity hides itself in consciousness. It is *svarūpa sambandha.* It is of four types.

---

144. कर्मान्वयः कर्मणि पञ्चधा स्यात् स्थानावरोधेन समञ्जसेन।
ऐकात्म्यरूपेण तथैकभाव्यरूपेण भक्त्या च विशेषसर्गे॥ - कर्मणि कर्म्मसम्बन्धाः पञ्चविधाः॥1॥

145. जलेन पूर्णे न जलं मृदा न मृत्स्थितेर्विरोधान्मणिके निवेश्यते।
स्थानाच्छ्लथाणोरपसर्पणात् त्वसौ शङ्कुनिखातः क्षितिभित्तिदारुषु॥ - Ibid., 2

146. समञ्जसत्वात्तु गृहे प्रकाशे दीपप्रकाशाः शतमाभवन्ति।
दीपेषु भूयस्स्वधिकावशाऽवगाहिभासोऽपि स देशवृत्तेः॥ - Ibid., 3

147. अयोग्निना, चूर्णमथाम्बुना, धृतेरेकात्म्यमायाति, मृदग्निपाचिता।
तेजोम्बुनोस्ते परमाणवो नवं जलाणुभावं जनयन्ति योजिताः॥ - Ibid., 6

148. गच्छत्यगच्छन् शिविकास्थितो नरस्तद्भक्तिभूतः शिविकागतिक्रमात्।
इतीदृशे पञ्चविधेऽपि वान्वये स्थानावरोधोऽभिमतः प्रधानतः॥ - Ibid., 10

149. सम्बन्धभेदास्तु रसे बलस्य त्रयोदशाहुः किल तान् वदामः।
अलक्षणं चाथ विभूतियोगौ बन्धोऽमिता वृत्तिरुदारवृत्तिः॥ - ब्रह्मणि कर्म्मसंबन्धास्त्रयोदशविधाः॥ 2॥
स्यात्सप्तमीयं समवायवृत्तिरासङ्गवृत्तिः पुनरष्टमी स्यात्।
अध्यूढसन्धी दहरोत्तरत्वौतप्रोतभावौ च ग्रहोद्ग्रहत्वम्॥ - Ibid., 3

2. When activities and consciousness stay separately, it is *vṛttiva sambandha* It is of nine types.[150]

   vṛttiva sambandha is again divided into two

(i) The complete relationship between consciousness and energy. This is *paryāpti vṛttitva.* It is of four kinds.

(ii) the relationship which unites. Consciousness with energy is *anvābhakti- vṛttitva.*[151]

All these thirteen types are again of two types.

(i) When two things mix together to produce a new thing, it is *saṁsarga* relationship. It is of 6 kinds

(ii) When they do not produce a new thing, they are called *asaṁsarga* relationship It is of 7 kinds.[152]

If a drop of water is put in another drop of water, they belonging to the same class, mix up and become a single drop. This is *svarūpa saṁsarga.* If two energies, on the other hand, belong to different class their relation is *vṛttitava samsarga*, e.g. if colored water is mixed with pure water it is a case of *vṛttitva saṁsarga.*[153] When a new thing arises it is a *saṁsarga sambandha* e.g. by mixing water with clay we get a uniform paste.[154]

Our hands and feet have the energy but if that energy lies dormant it is a case of *alakṣaṇa.*[155]

ASAṀSARGA SVARŪPA SAMBANDHA

When the energy is in the dormant condition, it gets converted into blissfulness.

---

150. अन्त:प्रवेशादविविक्तायां स्वरूपसम्बन्ध इति प्रसिद्धि:।
विविक्तभावेन तयो: प्रतीतौ वृत्तित्वसम्बन्धमुदाहरन्ति॥ - Ibid., 7

151. उद्‌भावकं स्यात् पुरुषप्रकृत्यो: स्वरूपमायोजनमेतयो: स्यात्।
पर्याप्तिवृत्तित्वमथैवमन्वाभक्तिस्तु पुंसोरिह सन्धिहेतु:॥ - Ibid., 6

152. अपूर्वसृष्टिर्यदि चेदुभाभ्यां संसर्ग उक्त: स समन्वयोऽपि।
षडत्र संसर्गविधा: स्युरेवं सप्तत्वसंसर्गविधा: स्युरन्या:॥ - तेषां पुन: संसर्गासंगर्भ्यां विभाग:, 1

153. रसो रसेनैक्यमुपैति चेद्बलं बलेन भूयोऽप्युभयं यदेकताम् ।
तदा स्वरूपं प्रथते ततोऽन्यथा वृत्तित्वमेवेति मुहुर्विचिन्त्यताम् ॥ - Ibid., 6

154. बलप्रवाहं प्रथमप्रवृत्तं यदोपमर्घानुपमर्द्य वाऽस्मात् ।
प्रवर्ततेऽन्य: प्रबल: प्रवाह: संसर्गसम्बन्धगतिस्तदा स्यात् ॥ - Ibid., 7

155. यथास्ति पादे गतये बलं करे तत्क्षपणायास्ति बलं तथा मुखे ।
वक्तुं बलं किन्तु न सर्वदा तत: कार्य्याणि लोके, तदलक्षणं बलम् ॥ - अलक्षण सम्बन्धोदाहरणानि, 1

There is no creation in this case. If energy becomes subordinate and blissfulness consumes it, then *ātmā sṛṣṭi* takes place. If energy becomes predominant, then there is creation of the universe. In short, when energy is in dormant state, there is no creation. It is a case of *alakṣaṇa*. In case blissfulness predominatesE *ātmā śakti* takes place. If the energy predominatesE the creation of the universe takes place.[156]

Whenever there is a creationE there is a duality of male and female.[157] They are called consumer and consumed also. *Svarūpa saṁsarga* is of three kinds - *bandha, yoga* and *vibhūti. Vibhūti* is the grace. *Yoga* is efficiency in performing *karma.*[158] When the union is intense, it is *bandha.*[159]

In *vibhūti* consciousness predominates and activity remain dormant. In *bandha* activities predominate. In *yoga sambandha* consciousness and activities are balanced. These three relation cause creation.[160]

VIBHŪTI

In case when there is union of two things and one of them is independent and other is dependent, it is *vibhūti sambandha.*[161] When our face is reflected in a mirror, it is *udāravṛtti* and not *vibhūti saṁsarga* because the image of the face does not penetrate the

---

156. प्रस्वापतो यत्र भवेत स्वरूपमलक्षणं तन्न च तत्र सर्गः ।
अन्योन्यभोगात्तु तयोः स्वरूपे समन्वयोऽस्तीह ततोऽस्ति सर्गः ॥ - अलक्षणमसंसर्ग स्वरूप सम्बन्ध, 10

157. तत्रेह सृष्ट्यर्थयुतिक्रमे यो भोगाय भोक्ता क्रमते स्वभोग्ये ।
स उच्यते तत्र च वृषाऽथ योषा संज्ञायते भोग्यतया प्रतीता ॥
- संसर्गसम्बन्धे सम्बन्धिनोर्बीजयोनित्वाभ्यां विभागः, 6
संसृज्यते तत्र च यावदंशो वृष्णस्तमंशं कथयन्ति बीजम् ।
यावान् समन्वेत्यपि योषिदंशो योनिः स तावान् व्यपदिश्यतेऽत्र ॥ - Ibid., 7

158. आधीयतेऽन्यत्र यदन्यदस्मिन्नभ्याहितं चेदुदरेऽन्तरेति ।
स्वरूपतस्तच्च्यवते तदानीं भुक्तं तदन्येन तदन्यदाहुः ॥ - Ibid., 1

159. बन्धस्तु सङ्गातिशयादिह स्यादेभिस्त्रिभिः संस्क्रियते स आत्मा ।
त आत्मसर्गास्त्रिविधाः प्रसिद्धाः संसर्गनाशं तु वदन्ति मोक्षम् ॥ - त्रयः संसर्गाख्याः स्वरूपसम्बन्धाः, 2

160. ब्रह्मप्रधानः स विभूतिसर्गः कर्म्मप्रधानः पुनरेष बन्धः ।
द्वयोस्तु साम्ये भवतीह योगो विश्वं त्रिसंसर्गवशात् प्रवृत्तम् ॥ - Ibid., 3

161. यत्र द्वयोरन्वितयोस्तु सर्गादेकं मृतं स्यादमृतं द्वितीयम् ।
स्वतन्त्रमेकं परतन्त्रमन्यच्चान्वेति नान्वेति विभूतिरेषा ॥ - विभूतिसंसर्गः, 1

mirror.[162] On the other hand if a brick of drenching clay is put into fire, the water particles evaporate but the fire remains detatched.[163] Similar is the case when two pieces of iron are heated and joined to-gether.[164]

YOGA

When in an activity two things are equally involved and are, at the same time, independent of each other and if a new thing is created by that action it is *yoga sambandha*.[165] When a bird spreading its wings in opposite direction is able to move in the third direction fluttering them, it is a case of *yoga sambandha*.[166]

BANDHA

When two things joins to form a new substance and the two substance which come together are not independent of each other it is *bandha sambandha*.[167] When air enters into water, bubbles are created and eventually foam is formed. Here a third thing is formed and two substances which come together do not remain independent of each other. It is therefore a case of *bandha saṁsarga*.[168]

---

162. यद्दर्पणे सन्निहितं मुखं, जपापुष्पस्य वर्ण: स्फटिकेऽवभासते ।
तत्राहितोर्थो विभवन् स्वमाश्रयं स्वेनैव रूपेण तदाऽवभासयेत् ॥ - Ibid., 2
आवेशसत्त्वे तु विभूतिरिष्टा, नात्राविशत् नात्र विभूतिरेषा ।
उदारवृत्ति: कथितोपरागादत्रोपरागं हि वदन्ति वृद्धा: ॥ - Ibid., 3
163. तयेष्टकासंपदि शोष्यते जलं शिवाग्निवायुर्विभवत्यथेष्टकाम् ॥ - Ibid., 7
164. न लोहखण्डद्वितयं परस्परं संसृज्यते तेन तदग्निना द्वयम् ।
सुपेशलं चेदपि सृज्यतेऽञ्जसा शिवाग्निवायुर्विभवत्यनुष्म तत् ॥ - Ibid., 8
165. यत्र द्वयोरन्वितयो: स्वतन्त्रप्रवृत्तयो: कर्मणि साहचर्य्यात् ।
द्वियोगजं सृष्टमपूर्वमद्यान्न चान्यतोन्यन्म्रियते स योग: ॥ - योगसंसर्ग: ॥ 10 ॥
166. प्राचीं प्रतीचीं च पृथक् पतत्रे पतत्रिण: संपततस्तत: स्यात् ।
गत्योर्द्वयोर्योगवशादुदीचीगतिर्विभिन्ना समकोणसिद्धा ॥ - Ibid., 11
167. यत्र द्वयोरन्वितयोरपूर्वं द्वियोगजं सृष्टमुदेति किन्तु ।
अन्योन्यमन्योन्यहतं मृतं सत् पृथक् स्वतन्त्रं न भवेत् स बन्ध: ॥ बन्धसंसर्ग:, 15
168. यथाप्सु वायु: प्लवते स खण्डशो यदोदकैराव्रियते स बुद्बुद: ।
न चावृतिस्त्रुट्यति चेत् तदोभयं संसृज्य बद्धं भवदेति फेनताम् ॥ - Ibid., 16

VṚTTITVA

When two substances come to-gether and one of them is the substratum and there is no creation,[169] it is *vṛtti*tva *sambandha.* For example, when a man walks on the road the road is not having any connection with his walking, it is only a substratum.[170] Similary space is the substratum of the wind but it is not attached to wind. It is also *vṛtti*tva *sambandha.*

UDĀRA VṚTTI

The objects are contained in the universe. It is a *saṁsarga vṛttitva.*[171] In *udāra vṛtti saṁsarga* the energy has unusual effects on the behavior of consciousness but the consciousness does not get attached to energy. It is called *udāra vṛttitva.*[172]

SAMAVĀYA VṚTTI

The cloth is made of the thread but is not different from the threads. It is a case of *samvāyavṛtti.*[173] The relationship of substance and qualities is also *samvāya vṛtti.*[174]

ASAṄGA VṚTTI

When energy gets stuck to consciousness and forms an cover, it is *asaṅga vṛtti saṁsarga* e.g.,[175] if salt is thrown in water it changes the taste of water.[176]

---

169. यत्राश्रितस्याश्रयतोऽन्वयेन संसृज्य नापूर्वमुदेति किञ्चित् ।
यत्राश्रितं स्वाश्रयनैरपेक्ष्यात् प्रवर्तते कर्मसु वृत्तिता सा । - वृत्तित्वसंबन्धनिर्देशः, 2
170. यथा हि पथ्यस्य जनस्य गच्छतः पन्था निमित्तं ध्रुवमाश्रयत्वतः ।
न चैवमप्येष गति-स्वरूपगो वृत्तित्वमेवं तदुदाहरन्ति हि ॥ - Ibid., 3
171. यथेह यच्च क्व च किञ्च लोके ब्रह्माण्डचक्रेऽखिलमेतदास्ते।
सामान्यवृत्तित्वमिदं न तेभ्यो ब्रह्माण्डयोगादिह कोऽपि सर्गः॥
- सामान्यवृत्तित्वम्। असंसर्गोवृत्तित्वसम्बन्धः, 7
172. बलस्य यस्यां रसवृत्तितायां सिध्यत्यसाधारणतैव तस्मिन्।
निष्पन्दता वा रसलिप्तता वा न जायते सा तदुदारवृत्तिः॥ - उदारवृत्तित्वम्। संसर्गः, 10
173. निष्पन्दरुद्धं न ततः पृथक् स्यान्न चाश्रयं हन्ति तथेह विद्यात्॥ - समवायवृत्तित्वम्। संसर्गः' 14
174. यथा गुणा द्रव्यगता अमुष्मिन् प्रतिष्ठिताः सन्त्यवलम्बिनस्ते।
निष्पन्दरुद्धा न ततः पृथक् स्युर्न वाश्रयं हन्युरिहापि तद्वत्॥ - Ibid., 15
175. बलस्य यस्यां रसवृत्तितायां बलेन लेपः पुरुषेऽत्र सिद्धयेत् ।
लेपाच्च तस्यावरणाद् विकारः स्यादात्मनः सा खलु सङ्गवृत्तिः ॥ - आसङ्गवृत्तित्वम् । संसर्गः' 17
176. यथाऽऽहितं सैन्धवखिल्यमप्सु व्याप्नोति ताश्चावृणुते विलिम्पत् ।
रूपाद्रसाद्वा विकरोति तोयं ह्यासक्तिवृत्यात्मबलं च तद्वत् ॥ - Ibid., 18

If we have a paper with a print line inside it and draw another line on it within and a third line is framed, on it by the shade of the wire the imprinted line has *āsakti vṛtti,* the line drawn with ink has *sāmvaya vṛtti* and the line of the shade has *udara vṛtti.*[177] Changes take place because of *āsakti vṛtti.* They take place in *kṣara* and not in *akṣara.* When the piling of energy takes place, it is *avyayātmā,* second piling forms *akṣarātmā* and piling of energy on *akṣarātma* forms *ksarātmā.*[178]

DAHRAROTTARA SAMBANDHA

Daharottara relationship is there where bigger thing contains a smaller thing[179] e.g. a village has many streets, streets have many houses and houses have many rooms.[180]

OTAPROTA SAMBANDHA

When one substance gets into another substance in such a way that one pervades the other, then this is *otaprota sambandha.* Just as between earth and pot.[181]

GRAHĀTIGRAHA SAMBANDHA

The relationship between the *adhyātmika* and *ādhibhautika* is *grhātigraha* e.g. The relationship of eye with form.[182] When a song is sung completely in union with the letter in the song, the song is said to be *adhyūḍa.*[183]

---

177. पत्रेऽन्तरे या सुदृढास्ति लेखा मस्यादिक्लृप्ता च बहिर्दृढा या ।
छाया मयूखादिकृता च लेखा क्रमेण सक्तिः समवाय्युदारौ ॥ - वृत्तित्वसंसर्गोदाहरणानि, 20

178. आसक्तिवृत्त्यैव भवेद् विकारो न त्वक्षरे नापि परे विकारः ।
त्रैकर्मिके संत्त्युपपत्तितोऽयमसङ्ग आत्मा स परोऽक्षरश्चः ॥ - कर्म्मात्मनि वृत्तित्वसंसर्गत्रयम, 26

179. यत्र द्वयोरन्वितयोर्भवेतामन्योन्ययोगाद्दहरोत्तरत्वे ।
अध्याहितः स्याद्दहरस्तथाध्यारूढो भवेदुत्तर एष तत्र॥ - अध्याहिताध्यारूढवृत्तित्वे (दहरोत्तरत्वम्), 1

180. प्रासादका आवसथे भवेयुः प्रासादगर्भे स्युरनेकशालाः ।
शालेयगर्भे च भवन्त्यगारा एवं भवेतां दहरोत्तरत्वे ॥ - Ibid., 2

181. भवेदनुस्यूतमिवैकमन्यत्रासक्तिमच्चेत् प्रभवेऽनुबद्धम् ।
स्यात् कार्य्यसामान्यमिदं तदोतप्रोतं हि सामान्यतया स्वयोनौ ॥ - ओतप्रोतभावसम्बन्धः, 26

182. प्राणो ह्यपानेन च वाक् तु नाम्ना रूपेण चक्षू रसना रसेन ।
श्रोत्रं तु शब्देन मनस्तु कामैः स्पर्शेन तु त्वक् किल कर्मणा दोः ॥ - ग्रहातिग्रहसम्बन्धः, 31

183. छन्दोमितानीह पदानि यानि तेष्वेव गेयानि निवेशितानि ।
प्रगीयतेऽध्यूढमिदं हि पद्ये गेयं तदध्यूढमिदं प्रविद्यात् ॥ - अध्यूढसम्बन्धः, 33

SAḌAVIKALPA SAMBANDHA

There are six alternatives with reference to the relationship of activity and knowledge.

1. Activity resides in knowledge just as pot is in the earth.
2. Knowledge resides in activity just as the earth is in the pot.
3. Activity is different from knowledge just as earth is one object and pot is another object.
4. The two are not different; one is inside the other just as earth and pot are not different.
5. Knowledge is different from activity but activity is not different from knowledge, just as earth is different from pot but the pot is not different from earth.
6. Knowledge is real and activity is an illusion just as only earth is real and pot is an illusion.[184]

RELEASE FROM RELATIONS

Release comes in the absence of all the above mentioned eighteen relations.[185] Piling of energy leads to creation, the reverse process leads to deluge.

Liberation means that region of consciousness where confinement by activity ceases.[186] Even though a part of blissfulness is freed, the other part remains in bondage.[187] The

---

184. स्वरूपसम्बन्धवशाच्च नित्यं वृत्तित्वसम्बन्धवशाच्च भूयः ।
रसे बलं सर्वविधं प्रदृष्टं ततो विकल्पान् षडिमानि होचुः॥ षड्विकल्पसम्बन्धः, 34
कर्म त्वकर्मस्थमकर्म कर्मसद् भिन्नद्वयं तत् तदभिन्नमद्वयम् ।
अकर्म भिद्येत न कर्म भिद्यतेऽध्यासोऽमृते स्यादिति षड् विकल्पनाः ॥ - Ibid., 35
घटो मृदि स्यात् मृदियं घटे स्याद् भिन्नौ तु तौ वा मृदियं घटो वा ।
भिन्ना तु मृन्नैष घटस्तु भिन्नो घटो मृदध्यस्त इतीव विद्यात् ॥ - Ibid., 36

185. बले बलानां च रसे बलानां सम्बन्धभेदा य इहोपपन्नाः ।
त इत्थमष्टादशधा निरुक्तास्तेषां विमोकादपवर्गमाहुः ॥ - सर्वविधसंसर्गत्यागान्मोक्षसिद्धिः, 37

186. संसृज्यते वा प्रतिसृज्यते वाऽनुसृज्यते वाप्यमृते स मृत्युः ।
सर्गः स मोक्षस्त्वमृताद्विमोको मृत्योः सखण्डस्य न चाखिलस्य ॥ - Ibid., 39

187. मितस्य कस्यापि रसस्य मायाव्यपायतः संभवतीह मुक्तिः ।
न तेन सर्वस्य मितस्य मायामुक्तिः प्रकल्प्या प्रतिभावभेदात् ॥ - Ibid., 40

secrete of *māyā* as to how it traps the consciousness is not known. In fact we do not know the origin of creation but we only know what it is at present.[188]

PURUṢA AND PRAKṚTI

In the process of creation *brahma.* is known as *puruṣa* and *karma* is known as *prakṛti.* The consciousness is unlimited by nature. It gets confined because of energy. The portion of consciousness limited by energy, is called *puruṣa* and part of energy which participates in creation is called *prakṛti.*

Brahma. and *karma* are pure consciousness and pure energy, *Puruṣa* and *Prakṛti* are that part of consciousness which gets confined and that part of energy which participates in the creative process. Both of them play their own role in the creation.[189] *Prakṛti* is *yoni* (vagina) Energy is of various types and it creates *pura* (habitat) of various types.[190] *Pura* is the habitat of consciousness. *Puruṣa* thus also becomes many in number.[191]

Unless *puruṣa* and *prakṛti* inhere in each other, creation does not take place. Energy becomes active and is subjected to limitation and traps consciousness. Thus confined energy inheres with confined consciousness.[192]

The confined *bala* must have measured quantity and the confined consciousness should have also measured quantity.[193]

---

188. कुतः स आत्मा कुत एव शक्तिः कुतश्च संसर्गविशेषसिद्धिः ।
 कुतश्च सृष्टिक्रम इत्थमेतन्न वेद्मि तद् वेद्मि यथा यदस्ति ॥ - Ibid., 41
189. ब्रह्मेदमात्मा पुरुषोस्ति तस्मिन् यत्कर्म सेयं प्रकृतिः प्रकृत्या ।
 सृष्टे जडेस्मिन् जडया चिदात्माविष्टः पुरु स्यन् पुरुषः स उक्तः ॥ - पुरुषप्रकृतिसमन्वयात् सृष्टिः, 2
190. सृष्टेस्तु यास्ति प्रकृतिः स योनिर्बलं तदुक्तं तदनेकरूपम् ।
 यतोऽस्त्यनेकावयवं ततस्तत्पुरं पुरस्थः पुरुषो रसः सः ॥ - Ibid., 3
191. पुरप्रभेदात् पुरि संनिविष्टः स एष आत्मा पुरुषोऽप्यनेकः ।
 समन्वयात् तस्य यथा प्रकृत्या सृष्टिस्तथाऽत्र प्रतिपादयामि ॥ - Ibid., 4
192. उद्बुद्धमस्मिन् बलमस्ति यावद्रसेऽस्ति तस्यामितवृत्तिता चेत् ।
 सति द्वितीयेऽप्यमितिस्वभावात् समन्वयो नास्ति ततो न सर्गः ॥
 - पुरुषप्रकृत्योः संबन्धेऽप्यसमन्वये सृष्ट्यभावः, 6
193. मितोऽमितेनाथ निरूढमात्रयाऽमृतेन मृत्युः क्रमते यदा क्वचित् ।
 तदात्र सम्बन्धविशेष इष्यते संसर्गसंज्ञस्तत एव सृज्यते ॥ - आत्मयोन्योरुतरोतरमुत्पत्तिक्रमः, 8

CHANDA

This measurement is known as *chanda. Gāyatrī chandaE* for example, has a quantity which creates *agni.* Similarly *bṛhati chanda* creates *sūrya.*[194]

When two things in a measured quantity come together one of them is consumed by the other.[195] When consciousness consumes energy it becomes *puruṣa.* When energy consumes consciousness, it become *prakṛti.*[196]

TRINITY

When the relationship of energy with consciousness is *vibhūti,* the consciousness becomes *manas.* If it is *yoga* relationship, it becomes *prāṇa.* When it is *bandha* relationship, it becomes *vāk.* All of these three are *avyaya puruṣa* in which consciousness predominates.[197] All these three exists together but they themselves cannot create unless they come in contact with *prakṛti.* Out of these three, *manas* controls *prāṇa* and *prāṇa* controls *vāk.*[198] The three together form the *avyaya puruṣ.*[199] When there is a union of consciousness and energy and energy predominates, *prakṛti* is created, which also takes three forms. If the relationship between the two is *vibhūti,* the *sattva* predominates. If the relationship is *yoga,* the *rajas* predominates and if the relationship is *bandha,* the *tamas* predominates.[200] *Sattva* rules over

---

194. छन्दः पदेनेह निरूपयिष्यते मितिश्चतुर्धाऽप्यथ सप्तधाऽथवा ।
अनेकधा छन्द इदं हि दृश्यते यदीहते वस्तु विभिन्नलक्षणम् ॥ - Ibid., 9

195. यदाद्यमत्तोभयमेकभूतमाख्यायतेऽत्तैव तदा न चाद्यम् ॥ - Ibid., 11

196. रसस्वरूपेण बलेन चात्मा विधीयते भुक्तमिदं बलं तत् ।
बलस्वरूपेण रसेन योनिर्भवत्यदो भोक्तृबलं रसस्य ॥ - Ibid., 13

197. तत्रायमात्मा त्रिविधः स्वरूपत्रैविध्यतस्तावदुदेति सर्गात्।
मनो विभूत्या भवतीह योगात् प्राणोऽथ बन्धादिह जायते वाक्॥
- रसबलसमन्वयाद् रसावतारोऽव्ययपुरुषः, 17

198. प्राणे मनोऽध्यूढमयं च वाचि प्राणस्तदित्थं क्रमशः परस्मिन्।
पूर्वं तदध्यूढमतो न सर्गः सम्बन्धसत्त्वेऽप्यसमन्वितत्वात्॥ - Ibid., 18

199. स वाङ्मयः प्राणमयो मनोमयो य एक आत्मास्ति सनातनः प्रभुः।
स उत्तमः सोऽव्ययसंज्ञकः परः प्राणो मनो वागिति तस्य विक्रमाः॥ - Ibid., 21

200. अथाशिते तत्र रसे बलेन रसः स जायेत बलस्वरूपः।
सत्त्वं विभूत्याथ रजस्तु योगात् तमस्तु बन्धात् त्रिविधः स योनिः॥
- बलरससमन्वयाद् बलावतारो महान् योनिः, 22

rajas and *rajas* rules over *tamas*. These three also can not create without the help of *brahman*.[201]

When *avyaya* and *prakṛti* come in contact with each other and consciousness predominates, the *akṣara puruṣa* is created and if energy predominates *ahaṁkāra* is born.[202]

When *akṣara* and *ahaṁkāra* unite together and consciousness predominates, *kṣara puruṣa* is created, but if energy predominates, *viśeṣa* is created.[203] Thus we have *avyaya, akṣara* and *kṣara* where consciousness predominates and *mahān ahaṁkāra* and *viśeṣa* where energy predominates.[204] In *avyaya puruṣa, akṣara puruṣa* and *kṣara puruṣa* creation of *vāk, prāṇa* and *manas* is known as *parāsṛṣṭi, parāvara sṛṣṭi* and *avarasṛṣṭi* respective.[205] It is only the *avarasṛṣṭi* which is subject to change.

Similarly *mahān, ahaṁkāra* and *viśeṣa* are created by the three relations of *vibhūti, yoga* and *bandha* respectively.[206]

---

201. सत्त्वं रजस्येव रजस्तमस्यध्यूढं तदित्थं क्रमशः परस्मिन्।
    पूर्वं तदध्यूढमतो न सर्गः सम्बन्धसत्त्वेऽप्यसमन्वितत्वात्॥ - Ibid., 23

202. मनो विभूत्या भवतीह योगात् प्राणोऽथ बन्धादिह जायते वाक्।
    अन्योन्यसाहित्यकृतैकमूर्तिः स्यादक्षरः सोऽस्ति रसावतारः॥
    - अव्ययमहत्समन्वयाद् रसावतारोऽक्षरपुरुषः। महदव्ययसमन्वयाद् बलावतारोऽहंकारः, 26
    सत्त्वं विभूत्याथ रजस्तु योगात् तमस्तु बन्धात् स बलावतारः।
    अन्योन्यसाहित्यकृतैकमूर्तिः प्रजायतेऽहं कृतिसंज्ञयासौ॥ - Ibid., 27

203. अथाक्षरे वाचि रसेऽप्यहंकृतिः स्वरूपसम्बन्धवशेन सृज्यते ।
    सर्गो द्विधा स्यादितरेतराशनाद्रसः क्षरस्तत्र बलं विशेषकाः ।
    - अक्षराहंकाराभ्यां रसावतारःक्षरो बलावतारो विशेषश्च, 28

204. अथ क्षरे वाचि रसे विशेषकः स्वरूपसम्बन्धवशेन सृज्यते ।
    किन्तु क्षराद्वाऽथविशेषतोऽपि वाऽतिरिच्य रूपं न विजायते ततः ॥ - Ibid., 31

205. तैरात्मभिर्यः प्रथमः प्रवृत्तः परः स आत्माऽव्यय उत्तमश्च।
    - अव्ययक्षरक्षराणां पुरुषाय महदहकारविशेषाणां प्रकृतीनां चान्योन्यवैधर्म्यम्, 33
    संसृष्टिसंसृष्टनिरूपितैस्तैर्भवन्ति वाक्प्राणमनांसि यानि ।
    सग्रन्थिकैस्तैरवरोऽयमात्माऽभवत् तृतीयः क्षर इत्यनित्यः ॥ - Ibid., 35

206. संसृष्टिसंसृष्टसमन्वयाच्चाभवद्विशेषः क्षरयोनिरेषः ।
    सग्रन्थिकस्तत्र विशेष एषोऽस्त्यग्रन्थि चाहंकरणं महच्च ॥ - Ibid., 37

The three constituents of *manas, prāṇa* and *vāk* give birth to *indra, vāyu* and *agni* respectively.[207]

The part of *manas, prāṇa* and *vāk* which remain after creating *indra, agni* and *vāyu,* are known as *jyoti, vidhṛti* and *pratiṣṭhā* respectively.[208] *Jyoti* is consciousness, *dhṛti* is blissfulness and *pratiṣṭhā* is existence.[209] The sun keeps the earth in its system by *vidhṛti.*[210]

Just as *jyoti, vidhṛti* and *pratiṣṭhā* belong to *avyaya puruṣa;* similarly *manas, prāṇa* and *vāk* of *akṣara puruṣa* give birth to *antaryāmī, sutrātmā* and *satya.*[211] *Antaryāmī* provide seat for *jyoti, sutrātmā* provides seat for *vidhṛti* and *satya* provides seat for *pratiṣṭhā. Antaryāmī, sutrātmā* and *satya* are *dharmis; jyoti, vidhṛti* and *pratiṣṭhā* are the *dharmas.*[212] *Manas, prāṇa* and *vāk* of *kṣara* give rise to *prajā, teja* and *bhūta,* whereas *jyoti* etc. and *antaryāmī* etc.

---

207. त्रयोऽप्यमी स्युः पुरुषाः पृथग्विधा मनोमयाः प्राणमयाश्च वाङ्मयाः ।
तद्वीर्यभूतानि तु यानि कार्य्यवद् ब्रह्माणि तानि त्रिविधानि वचम्यतः ॥
- कार्य्यब्रह्मणामिन्द्रवाय्वग्नीनां स्वरूपनिर्द्देशः, 1

208. तेषामबद्धान्यपि चाव्ययानि शुद्धानि वाक्प्राणमनांसि यानि ।
तानि प्रतिष्ठा विधृतिश्च तद्वज्ज्योतिस्तथेति क्रमतः प्रथन्ते॥ - Ibid., 4

209. ज्योतिर्मनः स्याद्विधृतिः पुनः स्यात् प्राणः प्रतिष्ठा पुनरत्र वाक् स्यात् ॥
चिज्ज्योतिषि स्याद्विधृतौ तु मुत्स्याद्यतः प्रतिष्ठा तत एव सत् स्यात् ॥ - Ibid., 5

210. ज्योतिः प्रसाराय रसः प्रतिष्ठा त्वाकुञ्चनायास्ति रसोऽखिलेषु ।
भवेद्बले संतननं विधृत्या स्युरक्षराण्यायनान्यमीषाम् ॥ - Ibid., 6

211. अथक्षराण्याहुरिमानि चान्तर्यामी मनः सत्यमिदं तु सा वाक् ।
प्राणस्तु सूत्रात्मतया प्रसिद्धस्त्रिपुरुषोऽन्यः पुरुषस्त्रिभिस्तैः ॥ - Ibid., 7

212. एतानि सन्त्यायतनानि तेषां क्रमात् परस्थाननिरूपितानाम् ।
ज्योतिर्गृहीतं भवतीदमन्तर्यामिण्यथो सत्यगता प्रतिष्ठा ॥ - Ibid., 8
सूत्रात्मलाभाद्विधृतेर्हि लाभो धर्मैस्त्रिभिस्तैरिह धर्मिणस्ते ।
ताः शक्तयोऽमी खलु शक्तिमन्तो न तैर्विनेषां क्वचिदात्मलाभः ॥ - Ibid., 9

remain the same. The constituents of *kṣara* undergoes change.[213] All this can be summarized in the form of the following table.

कार्यब्रह्मणि	मनः	प्राणः	वाक्
परस्थानेऽबद्धानि	ज्योतिः	विधृतिः	प्रतिष्ठा
अक्षरस्थानेऽग्रन्थिबद्धानि	अन्तर्यामी	सूत्रात्मा	अव्यक्तसत्यम्
क्षरस्थाने सग्रन्थिबद्धानि	प्रजा (प्रज्ञामात्रा)	तेजः (प्राणमात्रा)	भूतम् (भूतमात्रा)
देवताविशेषः	इन्द्रः	वायुः	अग्निः[214]

Here *jyoti* corresponds to *jñāna, antarāyami* corresponds to *jñātā* and *prajā* corresponds to *jñeya.*

If the *prāṇa* of *avyaya* is *vidhṛti,* the *prāṇa* of *akṣara* is *vidhṛta* and *prāṇa* of *kṣara* is *vidhartā.* Similarly *vāk* of *avyaya* is *pratiṣṭhā, vāk* of *akṣara* is *pratiṣṭhātā, vāk* of *kṣara* is *pratiṣṭhita.*[215]

MĀYĀ

The variety that we see in the universe is because of *māyā.*[216] What restricts the blissfulness is known as *māyā.* This *māyā* is neither existent nor non-existent nor both.

213. परोक्षऽक्षरो वा न विशेषकर्मा तस्मात्सदैकत्वमिमौ लभेते ।
ज्योतिः सरूपं बहुनास्ति नान्तर्यामी सरूपो बहुध प्रपन्नः ॥ - Ibid., 11
यज्ज्योतिषः क्वापि बहुत्वमन्तर्यामी क्वचिद्वा बहुधोदितः स्यात् ।
तत्रास्य चैकस्य सतोऽप्युपाधिक्षरस्य भेदादिव भेदमाहुः ॥ - Ibid., 12
क्षरस्तु सर्वोस्ति विशेषकर्मा स्वतंत्र उत्पद्यत एष नाना ।
प्रज्ञाः सरूपाः पृथगुद्भवन्त्यो नश्यन्त्यपूर्वाः पुनरुद्भवन्ति ॥ - Ibid., 13

214. Quoted from P. 113 of Samśayataducchedavāda

215. प्रज्ञाधिमात्रा अपि भूतमात्राः प्राणाधिमात्रा बहवो भवन्ति ।
प्रज्ञाश्च भूतानि सहान्वितानि प्राणेषु देवेषु समर्पितानि ॥ - Ibid., 14
ज्योतिर्मयात्मग्रहणं मनः स्याज्ज्योतिर्मयं ज्योतिरिति त्रिधा तत् ।
प्राणस्त्रिधा स्याद्विधृतिर्विधर्ता विधर्तृभावग्रहणश्च तद्वत् ॥ - Ibid., 15
प्रतिष्ठितात्मग्रहणः प्रतिष्ठा प्रतिष्ठितात्मेति च वाक् त्रिधा स्यात् ।
सत्ता च तत् सत्यमिति त्रयी वाक् सत्ता प्रतिष्ठेति न भिद्यतेऽर्थः ॥ - Ibid., 16

216. अथो रसे तत्र बलस्य सर्गादुदेति योऽयं विविधो विशेषः ।
कुतः स आयाति वियाति स क्वेत्यजानता सा कथिताऽत्र माया ॥
- प्रकृतिविशेषाणां माया-महामाया-योगमायानां स्वरूपनिर्देशः ॥ 1 ॥

We do not know its exact nature. Therefore, it is called *māyā.*[217] Energy has its origin in consciousness.[218]

Mahāmāyā is that energy which creates a big region of consciousness in which energy operates.[219] *Mahāmāyā* is the starting point from which all creation proceeds.[220]

In all creation, we have limitation imposed on energy in space, location and time. This is *mātrā chanda*s. It is *vayonādha.*[221] *Varṇa chandas*, on the other hand, refers to *jāti*, *ākṛti* and *vyakti.*[222] When consciousness becomes limited it does not lose its contact with the unlimited consciousness, just as *ghṭākāśa* does not lose its connection with the *akhaṇḍākāsa.*

Vāk is created by *bandha* relation of energy wih consciousness whereas *yoga* relationship leads to the creation of *prāṇa* and *vibhūti* relationship leads to the creation of *manas.*[223]

The universe consists of knowledge, substance and action. These three are extension of *brahma.* and *karma.* When *karma* operates it is action, when it produces a finished product it is substance.[224] An action, being inseperably associated with consciousness,

---

217. न वा सती सा न च वाऽसती सा स्वतोऽसती या परत: सती या ।
विरुद्धधर्मद्वययोगिनीयं मायाऽस्ति मिथ्येति वितर्कयाम: ॥ - Ibid., 5

218. रसोऽक्रियश्चैकरसो बलं वा यन्नीरसं तन्न पृथक् प्रवृत्ति: ।
रसेन संसृज्य बलं प्रसूते मायाऽस्ति माताऽथ पिता स आत्मा ॥ - Ibid., 6

219. यतो मिति: सा महती तु माया बलं हि तन्नाम च कर्म्म रूपम् ।
बन्धाश्य योगाश्च विभूतयो वा मा च प्रमा च प्रतिमा च माया ॥ - Ibid., 7

220. परोऽवरो बाध परावरो वा स ईश्वरो वा परमेश्वरो वा ।
मायावशादेव भवन्ति रूपाण्येतानि माया महती तत: सा ॥ - Ibid., 8

221. छन्द: स्वरूपं द्विविधं तदुक्तं या तत्र मात्रास्त्यथ याऽत्र संस्था ।
दिग्देशकालै: प्रमितिस्तु मात्रा छन्दो मितं तत्कृतवृत्तमाहु: ॥ - Ibid., 10

222. जात्याकृतिव्यक्तिकृतिस्तु वर्णच्छन्द: कृतं तेन तु वर्णवृत्तम् ।
मात्राकृतं वर्णकृतं स्वरूपं यस्योच्यतेऽसौ पुरुष प्रदिष्ट: ॥ - Ibid., 11

223. बन्धक्रमेण प्रभवेदियं वाक् प्राणस्तु योगक्रमजो निरुक्त: ।
मनो विभूतिक्रमत: प्रवृत्तं संसर्गभेदात् त्रय आत्मसर्गा: ॥ - Ibid., 16

224. स्वरूपसंसर्गिबलं तु भावो वृत्तित्वसंसर्गबलं च कर्म्म ।
भाव: स यन्नाम यदस्य रूपं मात्रा च संस्थेत्युभयं हि रूपम् ॥ - Ibid., 22

continues as a flow and can, therefore, produce a finished product. In a substance energy piles upon energy, whereas in an action there is no piling.

Every substance is characterised by name, form and action. Name is related to *pratiṣṭhā,* form is related to *jyoti* and action is related to *vidhṛti* Form is related to *manas,* action to *prāṇa* and name to *vāk.*[225]

The name, form and action of *kṣara* go on changing.[226]

When two substances join together to lose their respective name, form and activity, they give birth to a new name, form and activity. They are under the influence of *yogamāyā.*[227] *yogamāyā* is called *brahmamāyā* when it produces, it is *viṣnumāyā* when it sustains and *śivamāyā* when it destroys.[228]

IS MĀYĀ AN ILLUSION

Is *māyā mithyā?* this is a question of great philosophical significance. *Māyā* is neither consciousness, nor energy nor *puruṣa.* Then is it an illusion?[229] According to *Pandit Ojha mithyā* means that whose existence depends on others' existence.[230]

---

225. ज्योतिर्निबद्धं बलमस्ति रूपं प्राणेन संबद्धबलं तु कर्म्म ।
स्यान्नाम संबद्धमलं तु वाचा मायाबलानि त्रिविधानि तानि ॥ - Ibid., 24

226. तद् ब्रह्मणोऽभ्वं परपूरुषो च प्रवाहनित्यं ध्रियतेऽक्षरे वा ।
क्षरे त्वनित्यं भवतीह भाव: स्यादप्यभावो रसविप्रकर्षात् ॥ - Ibid., 25

227. सा योगमायाऽन्वितयोस्तु कर्मणोः पूर्व्ये प्रतिष्ठे उभये निजाभ्वत: ।
यदि च्यवेते अथ चेन्न वा भवत्येका प्रतिष्ठेह न वाभ्वगामिनी ॥ - Ibid., 28

228. द्वयोस्तु योगाय चिराय युक्तं स्थातु लयायैव च या नियुङ्क्ते ।
सा ब्रह्ममायाऽपि च विष्णुमाया शैवी च माया क्रमश: पृथक् स्यात् - Ibid., 30
सा शैवमाया यदि चेद्वले द्वे युते क्षणादप्ययुते भवेताम् ।
जलोर्मयो वारिदरूपमग्निज्वाला यथोल्का दिवि विद्युतश्च ॥ - Ibid., 31
खे नीलिमा भास्कर-चन्द्र-तारा-पृथ्वी-सम्मुद्राश्च महीधराश्च ।
एवं विधा ये चिरमेकरूपा भावा: स्थिताः सा किल विष्णुमाया ॥ - Ibid., 32

229. नेयं रसो नापि बलं न पूरूषो माया तुरीयेति वदन्ति केचन ।
रसे बलं तत् पुरुषो द्वयोस्तयो र्मायास्थितेयं पुरुषद्वये भवेत् ॥ - मायाया रसबलपुरुषातिरिक्तत्वमतम्, 35
रसो बलानां पुरुषस्य ते द्वे आत्मास्त्यमुष्या: पुरुषो पुनर्द्वौ ।
माया तु मिथ्या पुरुषस्तु सत्यानृतस्वरूप: प्रथमे तु सत्यम् ॥ - Ibid., 36

230. मेचति: सङ्गमनार्थ: । सङ्गमश्च परप्राणे स्वप्राणसमन्वयादेकात्मतापत्ति: । मिथुमिथोमिथुनादिषु तथा प्रतिपत्ते: । तथा च मिथ्येति श्रुत्वा नास्तीत्यर्थो नावसेय: किन्तु परसत्ताकृतसत्ताकोऽर्थः सोऽस्तीति तदर्थ: ॥ - quoted on ibid., p. 121 f.n.

If we give the bang at one end of a glass sheet, it breaks from one end to another end. This is the effect of *māyā-bala* that though we give bang at one end, the whole of the glass is broken.[231] How our senses receive touch, sound, smell, taste and form is also because of *māyā bala.*[232]

SEVEN WAYS OF KNOWING BRAHMA

The consciousness can be experienced through the activities in seven ways.[233] In this first place, just as we know the army from a collection of men marching in an orderly way, similarly consciousness can be experienced in activities through knowledge only.[234]

Secondly, consciousness can be experienced as providing stablity to activities.[235]

Thirdly, just as sesame seed is the container of oil, similarly consciousness is the container of activities.[236]

Fourthly consciousness provides the necessary support to the activities.[237]

Fifthly just as ground gives support when we walk, consciousness gives support to our activities.[238]

---

231. पार्श्वाहतामत्रजलस्य वीची मायाबलात् तिष्ठति नाभिमित्वा ।
आघातत: काचपदं त्रुटित्वा धारां त्रुटे: पार्श्वत एति मायाम् ॥ - मायोदाहरणम्, 39

232. स्पर्शो रवो गन्धरसे च रूपं भवन्ति नानाबलसंघघातात् ।
असन्त्यकस्मादिह यत् स्फुरन्ति प्रत्युत्क्रमन्तेऽपि च मायिकं तत् ॥ - Ibid., 40

233. ब्रह्मास्ति तत्प्रत्ययसाक्षिकं रसप्रदं च पात्रं च विवर्ति लम्बनम् ।
आलम्भनं चायतनं च सप्तधा तद्ब्रह्म पश्यामि तु कर्मसु स्थितम् ॥ - कर्म्मस्थब्रह्मपरिचय:, 1

234. तथाहि तत् प्रत्ययसाक्षिकं बलै: प्रतीयते द्रव्यवदुल्वणैर्गुणै: ।
भटद्रुमक्षेत्रजलार्चिरुच्चयैः सेनावनग्रामसरःप्रदीपवत् ॥ - Ibid., 2

235. रसप्रदं ब्रह्म तु कर्मणि ध्रुवं निरात्मकं कर्म्मबलं न दृश्यते ।
आत्मा स सत्तारसमादधाति यो यतो घट: सन्नधुना पुरा त्वसन् ॥ - Ibid., 3

236. पात्रं बलस्यास्ति यथाम्बुन: पटास्तिलास्तु तैलस्य धृतस्य वा पय: ॥
ब्रह्मेति वालम्बनमस्ति कर्मणां जलस्य बिन्दू रजसां मृदां यथा ॥ - Ibid., 4

Sixthly, just as air blows in the space but does not have any contact with it, similarly activities take place in the consciousness without touching it.[239]

Seventhly activities are just the modificatins of consciousness.[240]

The above are the seven ways in which we can experience consciousness in our activities.

The combination of *brahma.* and *karma* is knowledge. It is knowledge which is dependent on the object of knowledge. This knowledge is always there, whether senses work or not.[241]

In this knowledge the object of knowledge goes on changing but the knowledge does not change. Therefore, some scholars believe knowledge only to be true.[242]

This knowledge belongs to the individual self.[243] There are objects in the external world. Those objects are reflected in our mind. The external objects are

---

237. उन्मीलतं चक्षुरिहान्धकारे न त्वात्मनोऽन्येष्ववलम्बते तु ।
अथ प्रकाशे त्ववलम्बते यद् गत्वा क्वचित् सोऽस्तिरसो बलस्थः ॥ - Ibid., 5

238. यद् गच्छतः शून्यधरातले स्यात् पातोऽथ पूर्णे तु पदावलम्बः ।
यदेव तत्रैष पदावलम्ब्य प्रवर्तते सोऽस्ति रसोऽवलम्बः ॥ - Ibid., 6

239. पृथक् प्रतीतेरिह नामरूपे पृथग विभिन्नायतने भवेताम् ।
यदन्तरा ते हि यतः पृथक्त्वं ब्रह्मैतदाकाशमिदं त्रिसंस्थम् ॥ - Ibid., 14

240. केचित् पुनर्ब्रह्म विवर्तनं विदुः स्वप्ने हि विज्ञानगता यथाखिलाः ।
रथा रथी सारथिरश्वकाः पथस्तथा ननु ब्रह्मणि कर्म्मणां कलाः ॥ - Ibid., 16

241. प्रत्यय इति यत्संज्ञा, ब्रह्म कर्म्म च तदेकधाभूतम् ।
विषयाकाराकारितमिन्द्रियजनितं हि तज्ज्ञानम् ॥ - ब्रह्मकर्मान्वितरूपस्य प्रत्ययत्वम्, 1

242. नित्ये ज्ञाने ब्रह्माणि कर्म्माण्येतानि भान्ति विषया ये ।
उदयन्ते विलयन्ति च तद्विश्वं शाश्वतं विकुर्वाणम् ॥ - Ibid., 3

243. कृष्णत्रिसत्यं प्रवदन्ति केचित्पूर्णद्विसत्यं च वदन्ति केचित् ।
एकं तु सत्यं प्रवदामि जीवं जीवादिह प्रत्ययतोस्ति नान्यत् ॥ -प्रत्ययस्याहंज्ञानाकारस्यैकसत्यत्वम्, 1

inferred by our inner impressions and from the external world, we infer the existence of God.[244]

GOD

Thus the knowledge of God precedes from the knowledge of self. Therefore, the fundamental truth is that of self.[245] Though there appears number of individual self, the self consciousness is one.[246] Even this appearance of individual self is an impression. Just as the Sun, who causes day and night, does not get destroyed with the disappearance of the day, similarly the individual self is not destroyed when the material creation gets destroyed.[247] Just as in dreams I see many things which are not real but creation of my mind, similarly the things that I see in the walking state around me are the creation of my mind. Death is also a mental creation.[248]

MENTAL CREATION

The concept of time and space are also mental creation. The knowledge is all pervading.[249]

If there is only the individual self, how do we see many things in the world? The answer is that it is ignorance which creates multiplicity.[250]

---

244. स प्रत्यय: प्रत्यय एव सत्यता तत्रैव निष्ठा हि पुरा विपश्चिताम् ।
स ईश्वरो वा स च जीव एव वा जगत् स आत्मा स च यज्ञपूरुष: ॥ - Ibid., 3

245. यदाहुरेके परमेश्वरैकसत्यत्वमस्तीति तदस्त्यलीकम् ।
सिद्धे तु सत्ये मयि सत्यतां चोपजीव्यतामीश्वरसत्यतास्ति ॥ - ईश्वरज्ञानस्याहंज्ञानपूर्वकत्वम्, 1

246. यदीश्वर: स्यात् प्रथमं प्रपन्नस्तदेषु विम्बप्रतिबिम्बभावात् ।
जीवेष्वनन्यत्वमितो महेशादुदीरितं स्यादिदमुक्तरीत्या ॥ - Ibid., 2

247. ज्ञानार्थभेदेषु विनश्यमानेष्वपि ध्रुवं नायमहं विनाशी ।
एकोहमेवास्मि परो न कश्चिज्ज्ञानप्रकारा: स्वपरात्मभेदा: ॥ - जीवेश्वरयोरहंरूपैकत्वम्, 7

248. इमे तु जीवन्ति मृता इमेऽन्ये जीवामि कालेन गतिर्ममापि ।
तदित्थमित्थं च धियो भवन्तीत्येतद्धियां मूलमहं स एक: ॥ - Ibid., 9

249. ज्ञानं हि कालो न च तत्र कालो ज्ञानं हि देशो न च तस्य देश: ।
अधस्तदूर्ध्वं न दिशोऽत्र तु स्यु: प्रपूर्णरूपं क्व चलेत् स्खलेद्वा ॥ - अहमात्मन: प्रत्ययैकसारत्वम्, 11

250. स्यात् प्रत्ययोऽसौ सदसत् स्वरूपो ज्ञानं तदज्ञानवृतं प्रतीम: ।
ज्ञाने स्युरज्ञानकृता विशेषा दुर्बोधमज्ञानमिदं यथावत् ॥ - अहमात्मनि प्रात्ययिकभेदोपपादनम्, 18

IGNORANCE

The ignorance works in four ways.[251] In the first place, the appearance is immortal part and the distinction is the mortal part.[252] Because both of them go together we see the distinction.[253]

Secondly, we find that from space is born air, form air is born fire, from fire is born water and from water is born earth. The space is born from self. Thus we see that everything else is void, only the self is real.[254] It is our *saṁskāra* that we associate certain activities with certain functions. The objects do not exist in reality.[255]

Thirdly, objects appear and disappear. This can only be an illusion and not a truth.[256]

Lastly, all things appear in the knowledge only.[257] By knowledge we know the presence and absence of an object.[258] Only the knowledge can know the distinction.[259] The

---

251. चतुःप्रकारा प्रतिपत्तिरस्मिन् संभाव्यते तां पृथगत्र विद्धि ।
मृत्युः स शून्यं तदियं च मायाथैकात्म्यमेतास्वपि नो विशेषः ॥ - Ibid., 19

252. वदन्ति हि ज्ञानमिदं विरुद्धद्विरूपतादात्म्यमिति ब्रवीमि ।
तत्रामृतं भासकमेकवत् स्यादनेकवद्भास्य इहैष मृत्युः ॥ - मृत्युवादः ।

253. अत्रामृतं त्वन्तरमस्ति मृत्योः सत्राऽमृतं चाहितमस्ति मृत्यौ
प्रतिक्षणान्यान्यविधस्वरूपास्ते मृत्युवोऽस्मिन्नमृते विभान्ति ॥ - Ibid., 21

254. मृदप्सु तास्तेजसि तच्च वायौ स वाच्यधिप्राणमियं च सत्ये ।
इत्थं क्रमात्ते निखिला विकारा असन्त एवेह मयेव क्लृप्ताः ॥ - शून्यवादः, 24

255. तथैव बाल्यात्प्रतिपद्य भिन्नं भिन्नं दृढं प्रत्ययमेति भेदे ।
तद्वस्तुवद्भाति तु वस्तुशून्यं सत्ताश्रयानाश्रितभातिसिद्धम् ॥ - Ibid., 27

256. यदित्थमित्थं परिवर्त्यमाना आभान्ति नाभान्ति च तेन मिथ्या ।
यत्तेऽथ भान्त्येव सदा विवृत्या तन्मायिकत्वं प्रवदामि तेषाम् ॥ - मायावाद, 30

257. यद्वाऽत्र नाना प्रतिभान्ति भावा न तत्र नाना किमपीदमस्ति।
एकत्र भाने त इमे निगूढा भानस्वरूपं हि तदेकमस्ति । - ऐकात्म्यवादः, 37

258. भावोऽप्यभावोऽपि तयोश्च भेदोऽप्यभावभेदादपि भावभेदः ।
सर्वं हि विज्ञानमिदं तदेकं कूटस्थमाभात्यचलं ध्रुवं च ॥ - Ibid., 38

dissected forms cannot be seperated from knowledge.[260] The objects to be real have to depend on knowledge.[261] If objects were real, they would not have disappeared.[262]

Consciousness and action join together to form *prāṇa* of *puruṣa.* That part of *puruṣa* which undergoes change, is ignorance. *brahma*n is immortal and actionless.[263] The dormant consciousness results into difference in the forms of human being, animal and birds. For example, in human being we have lower and upper rows of teeth, but in animals we have only the lower row of teeth and instead the upper row of teeth there are two horns. Elephant has two tusks projecting out side. Birds are provided with sharp beaks to crush food. The manifested consciousness enables us to acquire knowledge of objects. Similarly the physical and chemical transformation that takes place inside our body is due to dormant consciousness, whereas growth of hair on the body is because of manifested consciousness.[264]

The manifested consciousness has three forms : *soma*, *agni* and *āpaḥ*. When all of them are there, it is *manas*. When only *agni* and *soma* are there it is called *prāṇa* and *āpaḥ* alone is *vāk*. To explain in other words, *prāṇa* is of four kinds; cit *prāṇa* is

---

259. भेदप्रतीतावपि भेदकानि ज्ञानानि भेद्यानि च तानि तेषु ।
न ज्ञानतोऽन्यद्विभिनत्ति किञ्चित् तस्मादिदं ज्ञानमभिन्नमेकम् ॥ - Ibid., 39

260. नास्तीत्यतोऽस्तीति भवन्ति खण्डा यदस्ति यन्नास्ति च ते हि रूपे ।
ज्ञानस्य न ज्ञानमिहास्ति बृक्णं नतोन्नतोर्म्यो मतमेकमम्भः ॥ - Ibid., 40

261. यदस्ति तद्वेद्मि न वेद्मि यत्तन्नास्तीति, विज्ञानमिदं स्वतन्त्रम् ।
अखण्डमेकं प्रतिभाति शुद्धं ज्ञानात् पृथग् ज्ञेयमिहास्ति नैतत् ॥ - Ibid., 41

262. सत्या इमे स्युर्यदि तर्हि सन्तो न सन्ति भान्तोऽपि न भान्ति कस्मात् ।
सतस्त्वसत्ताप्यसतश्च सत्ता नैवोपपद्येत विरुद्धमेतत ॥ - Ibid., 43

263. यद् ब्रह्म कर्म्मान्वितरूपमेष प्राणः स एकः पुरुष स एव ।
द्विधा चतुर्धा भवति त्रिधा वा तद् ब्रह्म कर्मान्वयतारतम्यात् ।

- ब्रह्मकर्मान्वितैकरूपे पुरुषप्राणात्मशब्दाः, 1

यदक्रियं तद्धृयमृतं परं स्यादथावरं मर्त्यमिदं यदज्ञम् ।
स्वतः क्रिया नास्त्यमृतेऽथ मर्त्ये क्रियाविकारा अनिशं निसर्गात् ॥ - Ibid., 2

264. चैतन्यमुल्वणं वा गूढं वेति द्विधाऽमृतं भवति ।
चेष्टोल्वणा च गूढा तदिदं मर्त्यं द्विधा तत् स्यात् ॥ - Ibid., 3

manas, āpya prāṇa is *vāk* and *somya* and *agneya prāṇa* are *prāṇa.* Thus consciousness splits into *manas, prāṇa* and *vāk.*[265] These three are responsible for the creation of the universe.[266]

Out of the four *prāṇas, soma* is inert and produces lumps of matter. *Agni* is mobile. The unchanging nature of the substances is due to *vāk. Vāk* is under the control of *prāṇa* and *prāṇa* is controlled by *manas.* Senses of knowledge come from *manas.* Senses of action come from *prāṇa.* Bone, flesh etc. comes from *vāk.*[267] The *ātmā* became dependent because of association with sinfulness. It being alone could not enjoy and produce another, the female.[268] This pair of male and female gives birth to many human beings.[269]

Vaiśvānarāgni supports the body. It is the enjoyer and the *soma* is the object of enjoyment. When *soma* is offered to *agni, devatās* are produced.This has been elaborated in the *Bhrajjābalopaniṣad.*[270]

NAME AND FORM

In the beginning only one *ātmā* existed in the undissected form. This *ātmā* became dissected through name and form.[271] Vāk is the supporter of name which also dissolves

---

265. स्याच्चेतनाऽथ सोमोऽथाग्निरथापश्च रूपाणि ।
    सा चेतना मन: स्यादापो वाक् चेतरौ प्राणौ ॥ - Ibid., 4

266. तथा च वाक् प्राणमनोमयोऽसावात्मा स उक्त: प्रभवोऽखिलानाम् ।
    प्राण: स एक: पुरुषोस्ति विश्वं मन्यामहे तेन तदेकसत्यम् ॥ - Ibid., 5

267. देहस्य सर्गे मनस: प्रसङ्गाज्ज्ञानेन्द्रियाण्येव, क्रियेन्द्रियाणि ।
    प्राणप्रसङ्गादथ, वाक्प्रसङ्गादर्था: स्युरित्थं त्रयमेकदेहम् ॥ - Ibid., 7

268. पुमान् परिष्वक्त इव स्त्रियाऽसावभिन्न आसीत् सहित: स आत्मा ।
    स एक आसीदिति नेव रेमे द्वितीयमैच्छन्न तदान्य आसीत् ॥ - एकात्मन: स्त्रीपुरुषात्मयद्वयसृष्टि, 2

269. एकोऽयमात्मा द्विविधस्ततोऽभूत् पतिश्च पत्नी च बभूवतुस्तत् ।
    योगादजायन्त तयोर्मनुष्या: स्त्री गौरभूत् साथ वृषोऽपरोऽभूत् ॥ - Ibid., 4

270. सर्वेऽपि देवा अयमग्निरेवासृजत् स मर्त्योऽप्यमृतांस्तु देवान् ।
    यच्छ्रेयसस्तानसृजत् स देवान् सा बह्मणोऽभूदतिसृष्टिरादौ ॥ - अग्निसोमात्मकादात्मन: सर्वदेवसृष्टि:, 8

271. प्रागेक आसीन्न जगत् तदासीदव्याकृतं सर्वमिदं तदासीत् ।
    जातेषु भूतेषु बभूव नाम्ना रूपेण च व्याकरणं पृथग्वत् ॥ - अव्याकृतात्मसृष्टानां नामरूपव्याकरणम्, 9

into *vāk*. As *vāk* is origin, it is *uktha,* as it is supporter it is *brahma,* as names merge into it, it is *sāma.*[272] Similarly vision is the *uktha, brahma.* and *sāma* of forms.[273] Body is the *uktha, brahma.* and *sāma* of all activities.[274] *Uktha, brahma.* and *sāma* together are called *ātmā.*[275]

ĀTMĀ

Ātmā assumes the form of the senses through which it works.[276]

Externally *ātmā* extends upto offspring, wife, animals, wealth and body.[277] More than all these five, *ātmā* is dear to me. The rays coming out of *ātmā* fall on these five and make them dear.

The *devatā* which is worshipped by one is all important to him. The *devatās* are, therefore, modes of *ātmā.*[278]

Amongst *devas, agni* has *brahma. vīrya, lokapālas* have *kṣtra vīrya, viśva devas, maruts rudras,* the twelve *ādityas* and eight *vasus* have *viṭ vīrya* and *pūṣā* has *śūdra vīrya.*[279] Thus the source of the power of all *varṇas* is *ātmā.*[280]

---

272 नामानि वाचो ध्रुवमुत्थितानि समं च वाङ्नामभिरस्ति सर्वैः ।
नामानि सर्वाणि बिभर्ति सा वाक् वाग्ब्रह्मसामोक्थमतोस्ति नाम्नाम् ॥ - Ibid., 11

273. रूपाण्यथो चक्षुष उत्थितानि चक्षुः समं सर्वविधैश्च रूपैः ।
रूपाणि सर्वाणि बिभर्त्ति चक्षुस्तेषामिदं ब्रह्म च साम चोक्थम् ॥ - Ibid., 12

274. कर्म्माणि कायादत उत्थितानि कायः समं कर्म्मभिरस्ति सर्वैः ।
कर्म्माणि सर्वाणि बिभर्ति कायस्तेषामयं ब्रह्म च साम चोक्थम् ॥ - Ibid., 13

275. त्रयं सदप्येकमतः स आत्मा सन्नैक आत्मैव पुनस्त्रयं तत् ।
छन्नं हि सत्येन सताऽमृतं तत् त्रयं तदेकः स न भिद्यतेऽर्थः ॥ - Ibid., 14

276. प्राणन्नयं प्राण, उतो वदन् वाक्, श्रोत्रं स शृण्वन्नथ, सोऽक्षि पश्यन् ।
मनः स मन्वान्, इमानि कर्म्माख्यानान्यकृत्स्नोऽत्र स एक एकः ॥ - Ibid., 17

277. वित्तं ममात्मा, पशुभृत्यमात्मा, स्त्रीपुत्रमात्माऽथ शरीरमात्मा ।
ततोऽपि योऽन्योऽन्तरतः स आत्मा, वित्तान्तमस्यैव स रश्मिरस्ति ॥
- शरीरप्रजास्त्रीपशुवित्तान्यात्मनः पञ्च बहिरङ्गाणि ।

278. Compare *Ṛgveda* 4.26.1 and *Atharvaveda* 6.6.61.2-3

Jñāna is *ṛṣi. jñāna* is supported by *ātmā; ātmā* by producing children support *pitṛs. Ātmā* supports animal by feeding them.[281]

The *ātmā* becomes complete by having a wife, children, wealth and happiness.[282] Internally *manas* is the *ātmā, vāk* is the wife, *prāṇa* is the children, eyes and ears are the wealth.[283] The universe consists of sun, moon and earth. Sun, moon and earth are partial creation. Universe is the big creation and bodies are small creations.[284] The consciousness par exellence has no role in the creative process. Corresponding to

---

279. देवेषु तु ब्रह्म तदग्निनाप्यं तद् ब्राह्मणेनात्र मनुष्यजाते ।

क्षत्रं तु देवेष्वधिलोकपालं यः क्षत्रियस्तत्र मनुष्यजाते ॥ 35 ॥

- ब्रह्मवीर्य्यादात्मनः क्षत्रविट्शूद्रवीर्य्योत्पत्तिः, 35

ये विश्वदेवा मरुतश्च रुद्रा अथादितेया वसवश्चव देवाः ।

विट् तेषु वैश्येषु मनुष्यजाते शूद्रस्तु पूषेयमथो मनुष्यः ॥ - Ibid., 36

280. तस्मादुपासीत नियम्य लोकं ह्यात्मानमेवैष न हीयतेऽतः ।

यथा यथा कामयते स सर्वं तस्यात्मनः सिध्यति सृज्यमानम् ॥ - Ibid., 38

281. अनुवचनात् स ऋषीणां स पितॄणां पिण्डदानतः प्रजया ।

वासयते स मनुष्यानशनं तेभ्यो ददाति तन्नॄणाम्॥ - Ibid., 40

यत्तु पशुभ्यस्तृणजलमुपदत्ते तत् पशूनां स्यात्।

उपजीवन्ति विहङ्गा माक्षिकमशकाः पिपीलिकाद्याश्च ॥ - Ibid., 41

282. आत्मैष आसीदिदमग्र एकश्चत्वार एतस्य भवन्ति कामाः ।

स्त्री स्यात्, प्रजायेय, च, वित्तमास्तां, कर्म्म प्रकुर्वीय, शिवाय, चेति ॥

- पाङ्क्तस्यात्मनः कात्स्र्न्यम्, 43

283. आत्मा मनो, वाग् वनिता, प्रजा तु प्राणोऽस्य चक्षुः श्रवणे तु वित्ते ।

दृष्टं त्विहामुत्र च तच्छ्रुतं स्यात्, कायोऽस्य कर्म्म क्रियते ततस्तत् ॥ - Ibid., 47

284. सृष्टिस्त्रिधाक्षुद्रतमाऽथ खण्डात्मिका महासृष्टिरिति प्रभेदात् ।

एकैकभूतस्य शरीरसृष्टिः क्षुद्राण्डजन्म त्विह खण्डसृष्टिः ॥ - एकात्मनः सृष्टिविधौ त्रिमूर्तित्वम्, 50

सर्वाण्डसाधारण विश्वभावोदयो महासृष्टिरिति प्रतीयात् ।

तिस्रस्तु ताः सृष्टिविधा इयं हि श्रुतिः समानं विषयीकरोति ॥ - Ibid., 51

parameśvara is *avyaya*, to *akṣara* is *īśvara* and to jīva is *kṣara*.[285] Our desires pertain to all the three.[286]

In God also we have organs but they are much more efficient and therefore, He also participates in the creative process.[287] *Ātmā* is at the root of all the creation.[288] Just as living cells can be seen with the help of a microscope, God can also be seen through *yoga*.[289]

On the evidence of *Kaṭhopaniṣad* it can be said that *ātmā* pervades equally the big and small.[290] It reside in the body but is not destroyed when the body gets destroyed.[291] The *Kaṭhopaniṣad* give the nature of self in detail. The essence of this is that it is *ātmā* alone which is true.

YAJÑA

There is an opinion that *yajña* is all pervasive and is the only truth. When one substance is taken into its belly by another and is converted into its own form, it is called *yajña*. The universe consists of the enjoyer and the object of enjoyment. Therefore the universe is pervaded by the *yajña*.[292]

---

285. न यस्य देहो न च यस्य काम: परात्पर: कोऽपि स वै पृथक् स्यात् ।
यांस्त्वब्रुवंस्त्रीन् पुरुषानियं तान् श्रुतिः समानं विषयीकरोति ॥ - Ibid., 56

286. क्षरस्तु जीवोऽक्षर ईश्वरोऽयं यस्त्वव्ययोऽन्य: परमेश्वर: स: ।
त्रयोऽपि देहं दधते च कामानियं श्रुतिस्तद्विषया समं स्यात् ॥ - Ibid., 57

287. यत् पाणिपादाननयोनितोऽग्रे निर्लोमतायै प्रथनं तदेतत् ।
तत् क्षुद्रसृष्ट्यामुपपद्यतेऽद्धा वाक्प्राणचक्षु: श्रुतिकर्म चापि ॥ - Ibid., 60

288. यत्वादिसृष्टौ परमेश्वरोऽयं मध्येण्डसृष्टौ त्वयमीश्वरोऽस्ति ।
स्यात् क्षुद्रसृष्टौ तु स जीव आत्मेत्येवं विदु: केचन तन्न सम्यक् ॥ - Ibid., 62

289. मनुष्यदेहे रुधिरास्थिशुक्रव्रणादिजीवा हि यथा वसन्ति ।
तथेश्वराख्यस्य तनौ मृदम्भोवाय्वग्निजीवा विविधा वयं स्म: ॥ - Ibid., 65

290. अणोरणीयान् महतो महीयानात्मऽस्य जन्तोर्निहतो गुहायाम् ।
तमक्रतु: पश्यति वीतशोको धातु: प्रसादान्महिमानमात्मन: ॥
- त्रिमूर्तेरेकत्वे जीवत्वे च प्रमाणभूता कठश्रुति:, 69

291. अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ - Ibid., 70

292. यदन्यदन्यत्र हुतं स यज्ञो यद् दृश्यते सर्वमिदं स यज्ञ: ।
अन्योदरेऽन्यत्तु यदाहितं स्यात् तदन्नमत्तुर्लभते स्वरूपम् ॥ - अन्योदरेऽन्याधानस्य यज्ञत्वम्, 1

This *yajña* takes place between consciousness and activity, between individual self and God, between energy and mind and between knowledge and activity.[293]

In the first type of *yajña,* when knowledge consumes activity, the diveṛṣity disappears and we have deluge. On the other hand if activitiy is consumed by knowledge, the universe comes into existence.[294] When God is deposited in the individual self, the universe exhibits diversity.[295]

Mind and energy also get deposited in each other. Mind is actionless, energy is active.[296] In case mind is satisfied by getting the activity which it desired to be executed, the activity is consumed by mind. In case the activity continues, it consumes the mind and keeps it going.[297]

In the *Ṛgveda* energy has been represented as a bird because it is active all the time. Breathing works when we are silent. When we talk breathing is consumed by the speech. Thus speech consumes breathing and breathing consumes speech. This is second type of *yajña.*[298]

In the process of creation, there is an oblation of mind into energy and space comes into existence, when energy becomes oblation in space, air comes into existence. When space becomes an oblation in air, fire comes into existence. When air is offered as an oblation into fire, waters come into existence and lastly when fire is offered as an oblation into water, earth comes into existence. The reverse of it is also true, when every

---

293. यो ब्रह्मकर्म्मणोर्वा, जीवेश्वरयोस्तथास्ति यो यज्ञ: ।
प्राणमन: कृतयज्ञो ज्ञानक्रिययोश्च तत्कृतं विश्वम् ॥ - Ibid., 2

294. ब्रह्मण्यकर्म्मणीदं कर्म्म हुतं तेन शाश्वतं विश्वम् ।
ब्रह्माकर्म्म च कर्म्मणि हुतमिति परिवर्ति विश्वमिदम् ॥ - ब्रह्मकर्मयज्ञ:, 1

295. अथेश्वरे सन्ति हिता अशेषा जीवा अमी तेन च विश्वमेकम् ।
हुतश्च जीवेषु स ईश्वरो यद् भूतान्यदेकानि ततोऽत्र भान्ति ॥ - जीवेश्वरयज्ञ:, 1

296. अस्तीश्वरोऽयं विभवन् समन्ताद् प्राण: सरस्वानिव स प्रपूर्ण: ।
स्वभावभेदेने चतुर्विधोऽसौ चत्वार एकत्र समाहिता: स्यु: ॥ - प्राणचातुर्विध्यम्, 1

297. अकर्म्म यद् तन्मन उच्यते यत्, कर्म्मास्ति स प्राण इहोदितोऽन्य: ।
प्राणो मनस्याहुत एवमेतत् प्राणे मनोऽप्यस्ति हुतं तदेकम् ॥ - मन:प्राणयज्ञ:, 1

298. एक: मुपर्ण: स समुद्रमा विवेश स वेदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।
ते पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेळिह स उ रेळिह मातरम् ॥ 1 ॥ ऋग्वेद, 10/14/4

thing merges into mind.[299] We are able to execute activities because of energy. When there is some activity, energy goes out. Then mind projects its rays and collects food to compensate the *prāṇas.* The food becomes *ūrk* (essence of food) and revitalises the energy. This mutual intake of food, *ūrk* and *prāṇa,* is called *yajña.*[300] If the intake of food is not sufficient, not only the *prāṇas* are not strengthened, but even the loss of *prāṇa* is not fully made up.[301] When the *prāṇas* are strengthened, mind also gets strengthened and the body also gets nourished. The energy and mind always try to keep away from the insuffciencies of the body. This is done by disposing the waste. This waste[302] disposal of one becomes the food of another. This is another type of *yajña.*[303]

There is mutual conversion of matter into mind and mind into matter. When mind is offered as an oblation into energy, it gives rise to matter. When matter is offered as an oblation into energy, mind comes into existence.[304] When we want to do something the oblation of action is offered in knowledge. When we actually perform an action, knowledge is offered as an oblation in the activity.[305] Similarly object and action are also mutually offered into each other.[306]

---

299. प्राणे हुता वाग् लभते मनस्त्वं वाक्त्वं मन: प्राणहुतं क्रमेण ।
इत्थं मनो वागथ वाङ् मन: स्यात् पश्यत्यमुं यज्ञमिहैतरेय: ॥ - मनोवाग्यज्ञो बह्वृचानाम्, 1

300. विस्रंसते प्राण इह स्वभावत: प्राणे गते क्लिश्यति तत्सितं मन: ।
प्राणं पुन: स्रष्टुमिदं तु वाङ्मयं पीताशितं कामयतेऽन्नमाहृतम् ॥ - अन्नादान्नयज्ञ:, 1

301. प्राणो द्विधा व्याप्रियते स केनचिद्भागेन विस्रस्य परेण युज्यते ।
अन्नं समाहारयते तु केनचिद्भागेन सोऽन्नं परिगृह्य तिष्ठति ॥ - Ibid., 2
गृहीतमन्नं द्विविधं प्रवर्तते प्राणस्तदुत्सादितसंमितं भवेत् ।
प्राणे तु विस्रस्तमनेन पूरयेद् भूयोऽन्नमस्मिन् जनयेद् विशेषिताम् ॥ - Ibid., 3

302. मनोहितं प्राणमधिष्ठितं वागासज्जते, नास्ति मिथो व्यपाय: ।
वाचो विकारा: प्रभवन्ति शश्वत् पृथग्विधास्तांस्तु जहाति पश्चात् ॥ - Ibid., 4

303. सृष्ट्वा विसृष्टास्त इमे पदार्था अन्नं भवन्तीति तदन्नभोगात् ।
कश्चित् स वाक्प्राणमनोमयात्मा विलक्षणां सृष्टिमिहातनोति ॥ - Ibid., 5

304. चित्तस्य वाच: क्रम उत्तरोत्तरी यज्ञ: स इत्याह तथैतरेयक: ।
वाचो भवेदात्मविशेष उद्गतस्तस्मिन् मन:प्राणवचोऽन्युदुद्भवेत् । - चित्त-वाचोरुत्तरोत्तरिक्रमस्य यज्ञत्वम्, 1

305. क्रिया हि न ज्ञानविनाकृता: स्युज्ञानं च नार्थग्रहकर्म्मशून्यम् ।
ज्ञानात् क्रिया ज्ञानमिदं क्रियातस्तदित्थमन्योन्यहुते: स यज्ञ: ॥ - ज्ञानक्रियायज्ञ:, 1

306. अर्थाश्रयेणैव भृता: क्रिया: स्यु: क्रियाश्रयेणैव भवन्ति तेऽर्था: ।
अर्थे क्रियाऽर्थोऽपि हित: क्रियायामर्थक्रिया यज्ञ इति प्रदिष्ट: ॥ - अर्थक्रिया यज्ञ:, 2

As mind energy and matter sustain us they are our *ātmā*.[307] The activity of body is possible because of energy and energy is activated by mind.[308] Senses of knowledge come from mind, senses of activities come from energy and body comes from matter.[309]

The body in itself is a *yajña*. The universe comes into existence as a result of a great *yajña*. A *yajña* is going on in the individual self also.[310]

We have to accept the existence of an individual soul also in addition to universal self. This individual self undergoes change and leaves the body at the time of death.

This individual self is sustained by food. Intake of food maintains the energy.[311] As long as *yajña* goes on in the body, the *vaiśvānara agni* digest the food in the body. If

---

307. ज्ञानं न चार्थग्रहणाद् ऋते स्यादर्थोऽपि न ज्ञानविनाकृतः स्यात् ।

    यदस्ति तद् भात्यथ भाति वा यत् तदस्ति स स्यादुपलब्धियज्ञः ॥ - ज्ञानार्थयज्ञः, 1

308. तत्रापि नैकेन विनान्यदस्ति त्रीण्येक आत्मा पृथगात्मता च ।

    वाक् प्राणतः प्राणततिर्मनस्तो नियुज्यमानैव करोति सृष्टिम् ॥ - आत्मात्मीयत्वम्, 2

309. देहस्य सर्गे मनसः प्रसङ्गाज्ज्ञानेन्द्रियाण्येव, क्रियेन्द्रियाणि ।

    प्राणप्रसङ्गादथ, वाक्प्रसङ्गादर्थाः स्युरित्थं त्रयमेकदेहम् ॥ - Ibid., 4

310. आत्मा स एव त्वखिलस्य यज्ञः य व्यष्टियज्ञः स समष्टियज्ञः ।

    यो विश्वयज्ञोऽस्ति विभुः स एको यज्ञा अनन्ता इह सन्ति जीवाः ॥ - यज्ञस्यैवात्मत्वम्, 1

311. यज्ञः पुनः कर्ममयोऽयमात्म सोऽन्नाश्रयस्तिष्ठति यावदन्नम् ।

    तत् प्राणविस्रंसनमत्र पूर्वं पश्चादिहान्नाहरणं च नित्यम् ॥

    - यज्ञास्यात्मनः कर्म्ममयत्वमन्नाश्रितत्वं च, 1

    विस्रंसमानोऽग्निरिवान्नमाहुतं धत्ते ततोऽस्मिन् प्रतिधीयते पुनः ।

    विस्रंसितो भौमरसः स दिव्यतो रसात् समायुज्य परोग्निरुद्भवेत् ॥ - Ibid., 2

this *yajña* discontinues, the self leaves the body.[312] This *vaiśvānarāgni* is maintained by the oblation of food.[313]

In childhood, the energy gets out in small measure, but the incoming food is more. Therefore the child grows. In youth there is a balance between incoming food and outgoing energy. But in old age the loss of energy is greater than what is compensated by intake of food.[314]

The individual self has four components : intellect, mind, body and senses. Pure knowledge is intellect, knowledge associated with activity is mind, body and senses are physical.[315] The first habitat of *ātmā* is the cell. It is the samllest living organism. The second is the individual self. Earth, sun and universe are third fourth and fifth habitat of *ātmā*.[316] Cell is called *iṅga,* which means movement. It has physcial body. The cells consititutes the body. The body consumes the food.The *prāṇa* converts food into hair, skin, serum, blood, bones etc.[317] The cells become part of the body and the body becomes part of earth. Whatever the body gives up, becomes food for another body.

The earthly body creates gold, silver, sulpher etc.[318] Whatever is rejected by earthly

---

312. स प्राणभृज्जीवति यावदौष्ण्यं वैश्वानरादौष्ण्यमुपैति देहे ।
वैश्वानरो यज्ञमयः स यज्ञः संपद्यतेऽन्नाहवनादिहाग्नौ ॥ - Ibid., 5
स तायते चाहरहस्तु यज्ञः संतिष्ठते चाहरहः स यज्ञः ।
स स्वर्गगत्यै तमिमं च युङ्क्ते, स्वर्गं ततः सोहरहः प्रयाति ॥ - Ibid., 6

313. न प्राणविस्रंसनमस्ति यस्मिन् भोक्तुं समीहेत न चान्नमेतत्।
अनाहुतेऽन्ने तु न यज्ञसिद्धिर्यज्ञं विना नाग्निरयं न वौष्ण्यम्॥ - Ibid., 7

314. तत्प्राणविस्रंसनकर्म्मणोऽस्मिन् क्रमेण वृद्धिर्विवरानुवृद्धैः ।
अल्पत्वमन्नाहरणेऽस्ति तद्वत् क्रमेण तत्प्राणबलापकर्षात् ॥ - Ibid., 8

315. बुद्धिर्मनोऽर्थाः पुनरिन्द्रियाणि कोशा इमे स्युः पुरुषस्य रूपम् ।
परोरजाः प्राण इदं मनो द्यीः प्राणोऽग्निसोमाभिहितो मनोऽन्यत् ॥ - यज्ञात्मनः कोशचतुष्ट्यम्, 1

316. वाक् प्राण आप्योऽर्थगणस्तथैवेन्द्रियद्वयान्प्रचयाश्च कोशाः ।
कोशैश्चतुर्भिः प्रविभक्तदेहो यज्ञः स आत्मा पुरुषोऽयमुक्तः ॥ - Ibid., 2

317. जीवास्य वाक् प्राणहिता प्रसूते नानाविधान् दैहिकभूताधातून् ।
लोमत्वचासृक्पललानि मेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि शिरादिकांश्च । - जीवात्मा, 2

318. पृथ्व्याश्च वाक् प्राणहितो प्रसूते नानाविधांस्तैजसधातुवर्गान् ।
हिरण्यपूर्वानपि सूतगन्धाभ्रतालपूर्वानपरांश्च कांश्चित् ॥ - पृथिव्यात्मा, 2

body is consumed by solar body.[319] This compensates for the loss of energy of sun. The solar body gives birth to *devas.*[320] At the end, the solar body merges with the highest *prameśvara.*

Individual self depends on earth, earth depends on sun and sun depends on God.[321] Thus all these five bodies are inter-dependent. All this happens through *yajña*.

The conclusion is that *yajña* is the only truth. It is all pervading. It brings forth all changes. It is infinite in number in the individual self. It is one at the level of God.[322] This is one of the views.

SCEPTICISM

There are many views regarding origin of universe, six of which we have discussed above. The question arises as to which one of them is correct.

This led to scepticism. According to *Pandit Ojha* this scepticism was formalised into *syādavāda* by the *Jainas,* who along with the *Buddhist,* form the *śramaṇas. Syādavāda* according to *Pandit Ojha* has following seven formulations.

1. Perhaps everything here is *sat* and *sat* only.
2. Perhaps everything here is *asat* and *asat* only.
3. Perhaps there are things here which are both *sat* and *asat.*
4. Perhaps it is not possible to declare unambiguously what this *viśva* is.
5. Perhaps it is all *sat* here, but we cannot come to a firm conclusion on it.
6. Perhaps it is all *asat.* We cannot be sure about it.
7. Perhaps both *sat* and *asat* are present here. But we cannot, with certainity, declare it so.

---

319. त्यक्तवानमून् धातुगणांस्तु पश्चादन्योऽयमात्मा ग्रसति स्वभावात् ।
अश्नाति धातूनिह यः स आत्मा धातूपसृष्टो रविरित्यनूक्तः ॥ - Ibid., 4

320. सूर्य्यस्य वाक् प्राणहिता प्रसूते ह्याग्नेयसौम्यान् विविधांश्च देवान्।
आदित्यवाय्वग्निमुखान् दिगिन्दुप्रायान् गवाश्वादिमुखांश्च कांश्चित् ॥ - सूर्य्यात्मा, 2

321. पश्यन्ति जीवान् पृथिवीसमाश्रितान् पृथ्वीं च पश्यन्ति रविं समाश्रिताम् ।
ततो विदुस्तं रविमीश्वराश्रितं जीवाश्रितानीङ्कुलानि जानते ॥ - पञ्चनामाश्रिताश्रयिभावः, 1

322. एकोऽपि यज्ञो बहुवोऽपि यज्ञा यज्ञः स एकत्वबहुत्वभावः ।
एकः स यज्ञोऽयमनेकरूपो मन्यामहे तेन तदेकसत्यम् ॥ - एकसत्यत्वसिद्धान्तः, 2

This shows uncertainty about everything It does not give any precise knowledge.[323] We are confused whether universe is made up of atoms or it is only a projection of mind or it is creation of God.[324] In the Vedas we find such statements where doubts have been raised regarding the origin of universe and the self.[325]

Just as there are doubts about the origin of the universe, similarly there are differences of opinion regarding the nature of universe. One school of *Buddhists* believe that the world is void, other school believes that the world is a projection of mind, still other believe that the universe is a reality.[326] The *Buddhists* also believe that there is no permanent self.

In direct perception we have the knower, the knowledge and the object of knowledge. When the senses receive information, the validity of the information depends on the healthy state of senses. If the senses are defective, the knowledge received through them would be defective.[327]

The inference differs from person to person, and does not always leads to the same conclusion. It is, therefore, not a valid organ of knowledge.[328] As regards the validity of

---

323. स्यादित्थमेतद् यदि वाऽन्यथा स्यात् स्याद्वाद एषोऽपि न साधुरस्ति ।
संभाव्यते सर्वमितीह तूक्तं वयं त्वसंभाव्यमिदं वदामः । - मूलाशुद्धिसूत्रम्, 7

324. किं विश्वबीजं परमाणवो वा स प्रत्ययो वा परमेश्वरो वा ।
स विश्वरूपोऽथ ततो बहिर्वा सर्वं हि सन्दिग्धमिदं तवास्ति ॥

325. - Ibid., P. 179-181

326. इदं जगद्दार्शनिका अनेके यथा तथा प्रत्यवमर्शयन्ति ।
अहं तु पश्यामि न तत्र सत्यं नाविप्रलब्धं मतमस्ति तेषाम् ॥ - तूलाशुद्धिसूत्रम्, 1
पश्यामि विश्वं मम दर्शनेऽस्मिन् द्रष्टा च दृश्यं च पृथग् विभाति ।
द्रष्टैव दृश्यप्रतिपत्तिहेतुर्द्रष्टुः पृथग्दृश्यमिदं क्व विद्याम् ॥ - Ibid., 2
नास्तीति वान्वक्षविभिन्नमस्तीति वाथवाऽन्वक्षवदेव दृश्यम् ।
निर्द्धारितं कः प्रतिवक्तुमेवं शक्नोति तदृश्यमिदं त्यजामि ॥ - Ibid., 3

327. ज्ञानानि गन्धो रसरूपशब्दस्पर्शा इमानीन्द्रियजानि पञ्च ।
असन्ति तानि प्रतिभान्ति तत्रादृश्यार्थबुद्धीन्द्रिययोगक्लृप्त्या ॥ -प्रत्यक्षप्रामाण्यखण्डनम्, 10

328. प्रत्यक्षतस्तर्कत आगमाच्च ज्ञानं प्रमाणत्रयजन्यमिष्टम् ।
प्रत्युत्थितेस्तु प्रतितर्कयोगात् तर्केषु पश्यामि तु न प्रतिष्ठाम् ॥ - प्रत्यक्षेतरप्रमाणखण्डनम्, 2

verbal knowledge, verbal knowledge is dependent on direct perception.[329] Direct perception can be wrong because of optical illusions, like seeing a rope as serpent or mirage as water.[330] Moreover objects get magnified if we see them through magnfying glass.[331] Moreover blueness of the sky is merely a optical illusion.[332] The same person is seen as child, young and old at different times.[333] The same sun appears bigger at the day break and the sun-set but smaller in noon.[334] All this goes to prove that no organ of knowledge is dependable. We get the objects of the knowledge through senses which come in union with intellect. The object of knowledge like form, taste etc. do not exists before there is contact with the senses. The union of senses with the objects of knowledge and with intellect is an inexplicable mystery.[335]

INVALIDITY

There are many more such examples where senses deceive us. For example the earth moves but it appears to us that the sun is moving whereas it is actually at rest[336] To conclude no organ of knowledge is dependable.

---

329. तात्पर्य्यरूपा ग्रहणेऽप्यनाप्तप्रलापनं शब्द इहाप्रमाणम् ।
    प्रत्यक्षमूलौ त्वथ तर्कशब्दौ प्रत्यक्षमेकं तु परं प्रमाणम् ॥ - Ibid., 3
330. प्रत्यक्षमप्यस्ति न सत् प्रमाणं तद् रज्जुमाभासायते हि सर्पम् ।
    स्थाणुं कदाचित् पुरुषं ब्रुवाणं चक्षुः प्रमाणं कथमादृतं स्यात् ॥ - Ibid., 1
331. पश्यामि यन्त्रैरणुवीक्षणादिभिस्त्रिशद्गुणं वस्तु कदापि विस्तृतम् ।
    यन्त्रं हि चक्षुस्तत ईक्ष्यते क्वचिच्चैकं द्विधाऽन्यान्यदृशान्यथेक्षितम् ॥ - Ibid., 2
332. मरुस्थलोद्रिक्तमरीचिकायामनम्भसि प्रज्ञपयत्यपो यत् ।
    खमच्छमभासयते च नीलं महच्च दूरस्थितमीक्षतेऽणु ॥ - Ibid., 3
333. तमेव बालं तरुणं च वृद्धं भूयो विधं ग्राहयतेऽन्यकाले ।
    यस्यास्तिमद्वस्तुनि न प्रपत्तिस्तदिन्द्रियं नाम कथं प्रमाण् ॥ - Ibid., 8
334. सन्ध्याद्वये विस्तृतबिम्बमर्कं रक्तं च मध्याह्नगतं तु ह्रस्वम् ।
    शुभ्रं च पश्यामि न सत्यमेतद् द्वैधं ततश्चक्षुरलीकदर्शि ॥ - Ibid., 5
335. अथापि चार्था न सन्ति वस्तुतः सन्तीन्द्रियाण्येव मनश्च तद्गतः ।
    द्रष्टा तदायत्तविवर्तनः पृथक् प्रत्याययत्यर्थमसन्तमद्भुतम् ॥ - Ibid., 16
336. सूर्य्यग्रहान् पश्चिमगांस्तु वीक्षे स्थितां महीं किन्तु महीग्रहाश्च।
    गच्छन्ति पूर्वां स्थिर एष सूर्य्यस्तारावदित्येव मतिः प्रमाणम्॥ - Ibid., 20

It cannot be decided definitely as to what is a vitiated sense. We decide that because of majority of people see a conch-shell as white and minority as yellow, the vision of the minority is vitiated.[337] The conclusion is that we cannot depend on senses.[338]

As far as mind is concerned, it projects things according to its likes and dislikes. Therefore, we cannot depend on the judgement of the mind also. We have different schools of thought which disagree with each other.[339] Even the opinion of an individual goes on changing.[340]

The question arises can *ātmā* decide the truth? The answer is that we have already proved the uncertainty of all organs of knowledge. It is true that the existence of self is certain but the voice of the inner self also differs from person to person. It cannot, therefore, be a valid organ of knowledge.

In that sense of organ of knowledge, we cannot reach the truth.[341]

DOUBT ABOUT THE OTHER WORLD

There are difference of opinion regarding the nature of *ātmā* and whether it takes another body immediately after leaving one body or it goes to another *loka*. No body can say for certainty.[342]

---

337. शंखस्य पीतग्रहणं सदोषं वदन्ति किन्त्वक्षि यदीदृगेव।
स्यान्निर्मितं विश्वजनीनमादौ तदा न दोषोऽस्य भवेद् गृहीत:॥ - दोषमूलकाप्रामाण्यखण्डनम्॥

338. तथैव वक्तुं प्रभवामि चक्षुद्रव्यैर्यथा यै: कृतमस्ति तद्वत्।
प्रतीयते वस्तु परन्तु तादृग् वस्त्वस्ति नो वेति न निर्णयोऽस्ति॥ - Ibid., 6

339. मन: प्रमाणं न तु वा प्रमाणं मनोऽपि मिथ्या ज्ञपयत्यनल्पम्।
एकस्य तद्भावयतेऽन्यथार्थं ततोऽन्यथा भावयते परस्य॥ - मन: प्रामाण्यखण्डनम्। 10॥
मनांसि भिन्नानि भवन्ति भिन्नवत् प्रत्याययन्तीति न तेषु सत्यता।
एकं मन: किश्चन सत्यमीक्षते परं मनोऽसत्यमिदं प्रपश्यति॥ - Ibid., 11

340. एकस्य पुंसोऽपि मन: कदाचित् साध्वीक्षतेऽसाधु पुन: कदाचित्।
विकल्पसङ्कल्पकरं कथं स्यादेकान्तत: सर्वमन: प्रमाणम्॥ - Ibid., 14

341. सर्वं प्रमाणं मतमप्रमाणं न हि प्रमाणाय परं प्रमाणम्।
यदप्रमाणं न तदस्ति सत्यं तस्मादसत्याद्धि न सत्यसिद्धि:॥ - सत्यज्ञानाशक्यत्वापादनम्, 23
सत्यग्रहायास्ति न कोप्युपायो नोपेयसिद्धिस्तु विनास्त्युपायात्।
तस्मादशक्यार्थपरीक्षणार्थी यत्नो वृथास्ति क्रियतां विराम:॥ - Ibid., 24

342. शरीरवद् विक्रियमाणरूप: साकं शरीरेण स जायते च।
नश्यत्यनेनैव सहैष मृत्वा लोकान्तरेऽगादिति तु भ्रमोऽस्ति॥ जीवखण्डनम्, 26

DOUBT ABOUT GOD

Just as the existence of soul is doubtful similar is the case with God. If God is blissful why should he feels the necessity of creating the universe.[343] To say that he does so as a sport, is meaningless. God being complete should not desire any increase of happiness.[344] If he does so without any purpose, it is unwise on his part to do so.[345]

It is also not correct that God has knowledge because knowledge must always have its object. What could be the object of knowledge of God before the creation. If God is necessary to create the universe there must be somebody to create God also.[346] God cannot be eternal because then He must always be creating.[347] Above all why should God have any desire if he is complete.[348] If He gets happiness by creating, it means that He was less happy before He created the universe. In this way the existence of God is rid with many contradictions.[349] In fact, God is only an imagination.[350] Naturally, if God is not there, question of worshiping him does not

---

343. स सच्चिदानन्द इहेश्वरोऽस्तीत्याहुः परे तन्मतमस्ति मिथ्या।
न तावदानन्दमयस्तथा सत्यकाम इत्येष जगन्न कुर्य्यात्॥ ईश्वरखण्डनम्, 28

344. लोके च लीला द्विविधा विनोदे हेतुः पयस्ताडनवद् वृथा वा।
व्यनक्ति तु प्रागिह दौर्मनस्यं, वैकल्यनिस्तारविधिर्विनोदः॥ - Ibid., 30

345. अथो वृथा-कर्म तु पापमस्तीश्वरो वृथा तन्न कदापि कुर्यात्।
एतद्द्वयं व्यतिरिच्य लोके लीला न काचित् तदयं मृषार्थं॥ - Ibid., 31

346. आकस्मिकश्चेज्जगदप्यकस्मात् संभाव्यते व्यर्थ इहेश्वरोऽयम्।
अनित्यतायां पुनरेवमेवाशङ्का प्रवर्तेत ततोऽनवस्था॥ - Ibid., 38

347. नित्या यदि ज्ञानविधानकामना नित्यं तदेदं तु जगत् प्रसृज्यते।
न प्रागभावो जगतस्तदास्य सा व्याहन्यते सृष्टिविधौ विधातृता॥ - Ibid., 40

348. अनित्यकामस्य तु कामना क्वचित् प्रजायते सृष्टिकृते मतं यदि।
उद्देश्यमेतस्य किमस्ति सृष्टये कस्मादकामस्य स काम उद्गतः॥ - Ibid., 42

349. तदित्थमन्नाऽनुपपत्तयः स्युर्बह्वयोऽपि विश्वेश्वरकल्पनायाम्।
स्वीकुर्वतो वाऽनुपपन्नमर्थं कथा वितण्डा परिहार्य्यशून्या॥ - Ibid., 48

350. सत्ता तु येऽयं जगतः स ईश्वरस्तत् सत्तया सज्जगदस्ति न स्वतः।
इत्थं विदुः केचन सा विडम्बना स्वसत्तया सन्न कुतस्तदिष्यते॥ - Ibid., 50

arise.[351] In such a situation, it is no use holding any principle; one may act as he likes.[352]

MYSTERY

Again *Pandita Ojha* raises some questions which have no answers. For example, we cannot answer why children have no teeth at their birth ? Why they grow after a few months and fall off after some years and grow again. There is a long list of such questions which have no answers and which only prove that the universe is a mystery.

If we compare a person with a tree the tree grows again if its roots are intact. There is nothing like that in a person.[353] The conclusion is that precise knowledge of things is beyond our reach.[354] There are argument and counter arguments for every proposition.[355] Ignorance is bliss.[356]

When we come across such conflicting views we cannot arrive at truth.[357] We have already argued that organs of knowledge are not dependable.[358] If it is argued

---

351. अथापि तानीश्वरवद्ध्युपासते तान् मन्वते स्वाभिमतार्थसाधकान्।
न सन्ति ते विग्रहिणोऽत्र वस्तुतः प्रमाणशून्यास्तदुपासना वृथा॥ - उपास्यदेवताखण्डनम्, 52

352. यदेव यत्रैव यथैव भासते तदेव तत्रैव तथैव मन्यताम्।
यद्रोचते ते न भयं न यत्र ते तत्कर्म कुर्य्याः सुखमास्स्व मा शुचः॥ - सर्वसिद्धान्तखण्डनम्, 55

353. यद् वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः।
मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात् प्ररोहति॥ - असमाधेयप्रश्नावली, 67

354. सर्वं तदित्थं व्यभिचारि कश्चिन्न शक्यतेऽस्मिन्नियमः प्रवक्तुम्।
सूर्य्यं जिघृक्षेदपि पाणिना, यज्जिज्ञासते तद्वदिदं समस्तम्॥ - Ibid., 78

355. वृथा च विज्ञानकृते परिश्रमो न ज्ञानतः श्रेय इहोपलभ्यते।
विरुद्धभाषाश्रवणे विवादिता चित्ते न कालुष्यमतीव जायते॥ - अज्ञानश्रेयस्त्वसूत्रम्, 81

356. अज्ञानिनां किन्तु न चास्त्यहंकृतिर्न चित्तकालुष्यमतो न चिन्तनम्।
सुखेन निद्रान्ति, सुखेन जाग्रति, प्रायः सुखं जीवनमस्ति तादृशाम्॥ - Ibid., 83
अज्ञानिकाः केचन सात्यमुग्रि-शाकल्य-वस्वादय एवमूचुः।
दुरूहसृष्टिक्रमहेतुचिन्तावैमुख्यमेषां हि मतेऽस्ति पथ्यम्॥ - Ibid., 84

357. इत्थं विदां संशयतः परस्पराघाताच्च सर्वाणि मतानि दुद्रुवुः।
नास्ति प्रमाणं यदि तर्हि निश्चितं नास्त्येव किंचित् त्विति मन्महे वयम्॥
- परस्परप्रत्यवमर्द्दात् सर्वमतानामप्रमाण्यम्, 2

358. सामान्यतः सर्वविधप्रमाणाभावोऽस्ति चेत् संशय एव नास्ति।
सामान्यतः सर्वमिदं स्वतोऽसत् सिध्येत्, प्रमाणेन नु सद् ध्रियेत॥ - Ibid., 4

that if a proof is needed to prove the non-existence of God etc., it may be noted that in the absence of a proof for their existence, their non-existence is automatically established.[359]

DIFFERENCES

As regards the self there is so much of difference of opinion that it is impossible to arrive at the truth. The *Vaiśeṣikas* believe that there are individual self and God. The *sāṁkhya* believes that there are many individual souls but no God.

Vendānta believes that there is only one *ātmā*.[360] Even the *Upaniṣads* have divergent opinions.[361] Therefore, the *Gītā* speaks of strangeness of *ātmā*.[362] The *Veda* also speaks about the impossibility of knowing the true nature of *ātmā*.[363] Similarly there is difference of opinion as to whether *ātmā* is attached or detatched.[364]

---

359. तस्मात् प्रमाणव्यतिरेकत: सतो यथा तथा स्यादसतोऽप्यधारणम्।

इत्थं कुतर्कावसरो न विद्यते, स्याद्वा तथापि त्वसदेव सिद्धयति॥ - Ibid., 5

360. वैशेषिकाणां द्विविधोऽयमात्मा प्राधानिका आहुरनेकाधात्मा।

शारीरकाणामयमेक आत्मा सर्वेऽप्यमी संशयिन: स्म सन्ति॥

- शास्त्राणां मतभेदादात्मस्वरूपे सिद्धान्ताप्रतिपत्ति:, 1

361. वेदान्तवाक्येष्वपि कश्चिदर्थो न निश्चितो लभ्यत ऐकमत्यात्।

प्रज्ञानमात्माऽथ महानिहात्मा विज्ञानमात्मा क्वचिदव्ययात्मा॥ - Ibid., 3

362. आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्य्यवद् वदति तथैव चान्य:।

आश्चर्यवच्चैनमन्य: शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्॥ 4॥ (गीता 2/29)

363. वेदर्षिरन्वाह यथाऽयमात्मा न शक्यते ज्ञातुमपि प्रयत्नात्।

यदा ममान्तर्हृदि वागुपागाद् आत्मानमेतां प्रवदामि वाचम्॥ -आत्मज्ञानाशक्यत्वे वेदर्षिसहानुभूति:, 1

364. न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्य: सन्नद्धो मनसा चरामि।

यदा मागन् प्रथमजा ऋतस्य आदिद् वाचो अश्नुवे भागमस्या: - ऋग्वेद 1.164.37

As already stated there is not one opinion about the journey of *ātmā* after death.[365] It is also not sure whether the *ātmā* can change its species after death.[366] There is no body to tell what happens after death.[367] Therefore we can conclude that there is no other world, no heaven, no hell.[368] We can say that the body is like a chariot. Just as a chariot owes its existence to its various parts, similarly the *ātmā* owes its existence to various parts of body.[369] The *śruti* also says that nothing exits after death. It is, therefore, a waste of time and energy to discuss the state of *ātmā* after death.[370]

---

365. लोकान्तरं याति स कस्यचिन्मते स्वकर्म्म भोक्तुं नरकेऽथवा दिवि।
देहं त्यजन् पौर्विकमेष तत्क्षणाद् गृह्णाति देहं तु परं मतान्तरे॥
- प्रेत्यावस्थान-लोकान्तरगमन-जन्मधारणेषु मतभेदादेक-सिद्धान्ताप्रतिपत्तिः, 1
लोकान्तरे नैति स कस्यचिन्मते, न जन्म गृह्णाति पुनः स कर्हिचित्।
गान्धर्वदेहः स इहैव तिष्ठति प्रेतः सुखं दुःखमुपैति वा क्वचित्॥ - Ibid., 2
मतान्तरे कर्हिचिदस्य कर्म्मणो विचारणां विश्वपतिः करिष्यति।
अनुग्रहं निग्रहमस्य तर्ह्ययं विधास्यतीत्येवमनेकधा मतम्॥ - Ibid., 3
एतेषु सर्वेषु मतेषु बुद्धिमत्क्लृप्तेषु कुत्रापि परीक्षणं न हि।
शक्यं विधातुं, न च तत्र कुत्रचित् प्रमाणमस्तीति वृथा विडम्बना॥ - Ibid., 4
366. मृतः क्षणादेव तु जायतेऽथवा मृतः स कालेन पुनर्विजायते।
तत्प्रेत्यभावे क्षणमेकमन्तरं सहस्रवर्षाण्यथवेति वेत्ति कः॥ - प्रेत्यभावान्तरानवगमादनिर्णयः, 1
367. श्वाश्वः शुकत्त्वे, स शुको नृविग्रहे, नरः करित्वे, परिवर्तते न वा।
इत्यस्ति संदेहपदं, न तस्यचित् कश्चिद्विपश्चित्कुरुते विनिश्चयम्। - योनिपरिवर्तनानवगमादनिर्णयः, 1
368. एकान्तदुःखं नरके न सौख्यं स्वर्गः सुखायैव न तत्र दुःखम्।
सुखं च दुःखं च मनुष्यलोके-तद् विप्रलम्भाय वचोऽप्रमाणम्॥ -सर्वत्र संशयनिस्ताराशक्यत्वम्, 3
369. प्रेत्यायमात्मास्ति न वेति संशयः प्रवर्तते नैष कदापि शाम्यति।
प्रत्यक्षमीक्षे वपुषोऽवसादनं यदीन्द्रियाणां मनसोऽस्य चात्मनः॥ - प्रेत्यात्मसत्ताया नितान्तमिथ्यात्वम्, 1
जिह्वां विना नो रसना, न नासिकां घ्राणो, न नेत्रेण विनाक्षि तिष्ठति।
श्रोत्रं न कर्णेन, च चर्म्मणा त्वचा, मनो हृदाऽऽत्मा च विना न वर्ष्मणा॥ - Ibid., 2
370. रथो यथा चक्रधुरादिदारुभिः शक्तिं प्रबुद्धां लभते विचारिणीम्।
तथा शरीरं रुधिरादिधातुभिः शक्तिं प्रबुद्धामुपयाति चेतनाम्॥
- रथात्मवत् शरीरात्मनाशात् प्रेत्य संज्ञाभावः, 1

Having discussed in detail the view point of the sceptics, *Pandita Ojha* refutes their view points. He says that every thing cannot be proved by logic nor everything can be comprehended. For example, We cannot understand the process of digestion of food inside our body.[371] When there are conflicting views, we should examine them in depth and we would find that there is truth in all of them.[372]

We have to understand that there is a transcendental truth and mundane truth. All illusions are false, Mundane truth is adopted in the field of activities.

REMOVAL OF DOUBTS

By dedicating all activities to God one can overcome attachment.[373] Activities according to one's capacities are a sort of worship to God. Intellectual people impart knowledge to others. Physically strong protect the country. Rich people help the poor by acts of charity.[374] Thus the life becomes enjoyable.[375] Those who practised *Karma-Yoga* remove the pollution in their *ātmā*.[376]

---

371. तथैव मन्ये वपुषोऽवसादने सा चेतना शक्तिरिहैव नश्यति।
तान्यवे भूतान्यनु न त्वितः पृथक् कश्चित् स आत्मा दिवमेति भुक्तये॥ - Ibid., 3

372. यत्रायं पुरुषो म्रियते, उदस्मात् प्राणाः क्रामन्ति-आहो नेति। नेति होवाच
याज्ञवल्वयः। अत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयति आध्मायत्याध्मातो मृतः शेते॥

- शतपथब्राह्मण 14/6 /2/12

स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसधन एव स्यादेकं वाऽअरऽइदं महद्भूतमनन्तमपारं
कृत्स्नः प्रज्ञानाघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति॥

- शतपथब्राह्मण 14/7 /3 /13

स यथा सैन्धवखिल्यः। उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत, नाहास्योद्ग्रहणायेव
स्याद् यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वाऽअरऽइदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव।
एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति॥ - शतपथब्राह्मण 14 /5 /4 /12

373. नात्यन्तमूढा न च दीर्घदर्शिनो ये मध्यकक्षाव्यवहारपण्डिताः।
तावत् त्रिसत्ये कृतबुद्धयः स्वतो भिन्नं महेशानमुपासते हि ते॥

-त्रिसत्योपासनायाः कर्मयोगसापेक्षतया व्यस्थिततत्वात् संशयाजनकत्वम्, 1

374. ग्रन्थं प्रचार्य्येह सदर्थबोधं राष्ट्रं प्रतिष्ठाप्य विशिष्टसंस्थम्।
शिल्पं विनिर्म्माय महोपकारं यज्ञेन तेनेशमसावुपास्ते॥ - Ibid., 5

375. अनेन चानेन च कर्म्मणास्मिन् जगत्यपूर्वं युगमारभन्ते।
तेनेश्वरो विश्ववपुर्नवीनं संस्कारमासाद्य महीयते हि॥ - Ibid., 6

376. अनेन चानेन च कर्म्मजातेनामुष्य जीवस्य धिया स आत्मा।
स्वार्थान्धता कल्मषदूरहानादुदारतामेति जगत्प्रतिष्ठः॥ - Ibid., 7

As the soul is elevated one becomes ready to get into the path of knowledge.[377] To think that the path of action is bad, is wrong. Path of action is a midway to the path of knowledge.[378] We have to proceed from the gross to the subtle.

As regards the difference of opinion about the nature of self, one has to appreciate that *Vaiśeṣikas* dwell upon *ādhibhautika prajñātmā* which is terrestrial. They casually refer to lunar *mahanātmā* also but the main interest in *mahānātmā* is that of *sāṁkhya*, who casually refer to solar *vijñānātmā* also. The main concern of *Veda-vyāsa* is solar *vijñānāntma.* It also deals with all pervasive *ātmā.*[379] If we understand this difference of emphasis of different schools of thought, we can come to the conclusion that they are branches of one *śāstra* only.[380] Out of all *ātmā*s, *Kṣarātmā* is attached.[381] It is affected by action. It has to bear the fruits of both the good actions and bad actions. *Vijnānātmā,* on the other hand, is detached. It is about this *ātmā* that the *Gītā* speaks of as beyond all modification.

---

377. विधाय शुद्धां धियमित्थमग्रतस्तूपासनाधर्मवशात्तदुत्तरम्।

 विज्ञानमार्गे प्रविशेदलौकिके नात्राधिकारो व्यवहारमार्गिणाम्।

 - एकसत्योपासनाया ज्ञानयोगसापेक्षतया व्यवस्थितत्वात् संशयाजनकत्वम्, 1

378. स्याद्वाथ विज्ञानविचारमार्गिणामिदं मतं सर्वविधं यथार्थवत्।

 बुद्धिश्चरन्ती पथि यत् क्वचित् क्वचिद्विश्राम्यतीमानि मतानि तद्वशात्॥ - Ibid., 4

379. निर्वक्ति भूतात्मगुणं कणादको महान्तमात्मानमपीह पश्यति।

 विशेषतो लक्ष्यमिहाधिभूतवद् गौणी प्रवृत्तिस्तु ततोऽन्यवर्त्मनि॥ - Ibid., 2

 महान्तमात्मानमलं निरूपयन् क्षेत्रज्ञमन्यं कपिलोऽनुपश्यति।

 प्रधानतो लक्ष्यमिहाधिदैवतं चाध्यात्ममप्यस्त्यविशेषतो गतिः॥ - Ibid., 3

 क्षेत्रज्ञमात्मानमलं निरूपयन् कृष्णश्चिदात्मानपक्षीते बहु।

 अध्यात्मलक्ष्येण सहाधिदैवतं सहाधिभूतं च समीक्षतेतराम्॥ - Ibid., 4

380. शास्त्रं तदेकं त्रिभिरेभिरिष्यते तस्मिंश्चतुर्णां प्रतिपत्तिरात्मनाम्।

 विभिन्ननिर्म्मातृवशात् त्विमे महाखण्डाः पृथक् शास्त्रतथाऽवकल्पिताः॥ - Ibid., 6

381. स निर्विशेषः, स परात्परो वा, स चाव्ययः सोऽक्षर, इत्यसङ्गाः।

 क्षरस्तु कर्म्मात्मतया ससङ्गी भूतात्मनः कर्म्मगतिं वदन्ति॥ - असङ्ग-ससङ्गत्वयोरात्मभेदेन व्यवस्था, 2

When the *śruti* speaks of *ātmā* enjoying the fruits of good and bad actions it refers to *prajñānātmā.* The *cidātmā* is indivisible and it does not move.[382]

On death, the five elements of the body merge with five elements of the world. The divine elements merge with the divine elements. The *prajñānātmā* only experiences pain and pleasure.[383]

The subtle body does not leave the *ātmā* after death. It takes the *ātmā* to another gross body.

The *Manusmṛti* says that *jīva* experiences pain and pleasure. The *bhutātmā* acts. Hell and heaven are the result of sin and meritorious actions.

Just like a grass worm goes from one tip of the blade of grass to another blade, in the same way *jivātmā* leaves one body and catches hold of another body according to its activities.

Out body is a combination of the terrestrial *prajñānātmā* and solar *vijñānātmā.* At the death, the solar part moves up and the terrestrial part remains bound to the earth. There is a third *hansātmā* which remains in the atmosphere. It is this *hansātmā* which enters sometimes into the living body of somebody else for which there is *śruti pramana* in the *Śatapatha Brāhmaṇa.*[384] In *Āyurveda* also it has been accepted.[385]

Some of the *karmas* necessitate immediate rebirth whereas some of the *Karma*s enable *ātmā* not to take another birth for a long time. By knowledge one does not get rebirth at all.[386] The *ātmā* may change the specie also. *Śuka muni,* for example, was a

---

382. यः संपराये मतभेदसंशयस्तत्रोच्यते त्वात्मविभेदनिर्णयः।
अनेकधाऽऽत्मान इहोपपादितास्तेषां विभिन्ना गतयो निरूपिताः॥

- भूतात्मनः स्वर्गनरकादिलोकयात्रानिर्णयः, 1

383. भूतात्मनः कर्म्मगतिः स नाना लोकेषु संयाति वियाति भूयः।
स्वर्गे स आनन्दमुपैति काले दुःखं च भोक्तुं निरयं स याति॥ - Ibid., 2

384. मृतः स सद्यो लभते च यातना शरीरमन्यद्दिवि वायुयोगतः।
अनेन भोगानुपभुज्य तत्पुनस्त्यक्त्वा नवं देहमुपैति योनिजम्॥ - मृत्युकाले देहान्तरपरिग्रहनिर्णयः,3

385. भूतोपशमाध्यायं पुनर्वसु प्रभृतयो ब्रुवते।
तस्माद्धंसात्मानोऽध्यवसेयाः सर्वजीवानाम्॥ - हंसात्मनो वायुदेहस्य भूवायावस्थानम्, 4

386. यः प्रेत्यभावान्तरकालसंशयः तत्रोच्यते कर्म्मणि कालनिर्णयः।
कर्म्मानुगः स्यादपि मृत्युवासरे किंवा सहस्राधिकवत्सरान्तरे॥ - प्रेत्यभावान्तरकालनिर्णयः, 1
'वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही'। 1॥ गीता 2/22

parrot in his previous life.[387] The *Purāṇas* refer to cases where the hunters became deer in another birth, *cakravāka* in third birth, swans in fourth birth and *brāhmaṇa*s in the fifth birth.[388]

The *Kaṭhopniṣad* mention how *nachiketā* was instructed by *Yama* regarding life after death.

After death subtle body enjoys the result of its *Karmas.* The *ātmā* is hidden inside the body just as ghee resides in curd. Just as fire becomes visible by churning the fuel, *ātmā* becomes visible through penance.[389]

A chariot is unconscious and is made up of its parts. It is not so with the conscious *ātmā*.[390] The *Buddhists* argue that just as the flame of a lamp is put of, similarly the self dissolves at the time of death. It is not so. At the time of death *ātmā* takes a subtle body.[391] In fact *ātmā* is all pervasive and cannot be compared to the flame of lamp.[392] There

---

387. प्राज्ञो महान् वा परिवर्तते न चेत् स प्राङ् नरस्तर्हि पुनर्नरो भवेत्।
    योन्यन्तरं स्यान् महतश्च्युतिक्रमे यथा शुकोऽन्ये च कति स्मृता इमे॥ - योनपरिवर्तनव्यवस्था,2
388. ''सप्त व्याधा दशार्णेशु, मृगाः कालञ्जरे गिरौ
    च्रकवाकाः सरद्वीपे, हंसाः सरसि मानसे॥ - Ibid., 3
    तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः
    प्रस्थिता दूरमध्वानं यूयं तेभ्योऽवसीदथ''॥ - Ibid., 4
389. तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पिरापःस्त्रोतःस्वरणीषु चाग्निः।
    एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति॥ - प्रेत्य संज्ञानिषेधप्रतिषेधः, 2
390. कालज्ञयन्त्रस्य रथस्य वात्मा विहङ्गदीपस्य यथा तथाऽस्तु।
    अमुष्य देहस्य तु चेतनात्मा विलक्षणो नास्य कदापि नाशः॥ - Ibid., 6
    रथे य आत्मास्ति न तस्य जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तिर्मृतिमोहमच्छूर्छा।
    ततो रथे नास्ति तथाऽयमात्मा यथा शरीरे विभवन् स भाति॥ - Ibid., 3
391. यदस्ति वातावरणं विहङ्ग्गप्रदीप एतद्धि शरीरमस्य
    अर्चिस्तदात्मा निजयोनिनाशान्निर्वाणमेतीति वपुः प्रपातः॥ - Ibid., 8
    स्वयज्ञनाशाच्च तथाऽयमात्मा निर्वाणमायाति सचेतनानाम्।
    इति प्रदीपानुविधि वदन्तो वैनाशिका आत्मविनाशमूचुः॥ - Ibid., 2
392. अथापि तैरन्यशरीरयोगोऽभ्युपेयते पूर्वशरीरनाशे।
    स्वकर्म्मसंतानवशात् तु नाना जन्मोत्तरं क्वाप्यपवर्गसिद्धिः॥ - Ibid., 10

is a permanent *ātmā* which connects the past with present.[393] When scriptures say that there is a life hereafter and that the life dissolves here itself, then they speak of ignorant person transmigrating from one body to another body and also to the state of a liberated soul which does not migrate.[394] In the case of liberation, the individual self merges into the universal self. It happens when all desires disappear.[395] Even after death, *ātmā* feels pleasure and pain because of *saṃskāras*.[396]

There are five factors which decide the path of *ātmā* after death.

1. Activities
2. Time
3. Nervous system
4. The division of nervous system in the atmosphere.
5. Resting places.[397]

The activities create impressions which are called *Karmas*.[398] The *ātmā* chooses its path according to *Karma*. The path of *suṣumṇā* goes up. The path of *iḍā* is called *Pitṛayāna*

---

393. वयं वदामस्तु न चायमात्मा दीपार्चिषा साम्यमुपैत्यखण्ड:।
तत्कर्म्मजन्यातिशयस्य तस्मिन्नुपाहितस्य स्थिरतां प्रतीम:॥ - Ibid., 12
संतायमाना यदि भिन्न-भिन्ना: परानुभूतं न पर: स्मरेत् स:।
परोवरीणो यदि कश्चिदेकस्तदा तमात्मानमिह ब्रबीमि॥ - Ibid., 14

394. यत्तु प्रवक्ति स्म स याज्ञवल्क्यो न 'प्रेत्य संज्ञेति' तदस्त्यकामे।
वाक्यं, य आत्मा क्वचिददस्त्यकामो न प्रेत्य संज्ञा भवतीह तस्य॥
- मरणोत्तरमात्मनोऽसत्वे प्रमाणश्रुतेस्तात्पर्य्यनिर्णय:, 15
य: कश्चनाकामयमान आत्मा प्राणा न तस्य कवचिदुत्क्रमन्ते।
संभाव्यतेऽत्रैव लयस्तु तेषां ब्रह्मैव तद् ब्रह्म तदापि याति॥ - Ibid., 16

395. यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिता:।
अथ मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते॥ - कठोपनिषद् 6.14

396. यत्तूच्यते प्रेत्य सुखं न दु:खं स नूनमज्ञानकृत: प्रलाप:।
आत्मास्ति चेत् प्रेत्य, तदास्य न स्याद् दु:खं वेति सुखं न संभवोऽस्ति।
- प्रेत्यात्मन: सुखदु:खावश्यंभाव:, 1

397. कर्म्माणि कालाश्च शरीरनाड्योऽन्तरिक्षनाड्योऽप्यतिवाहकाश्च।
एभि: कृत: पञ्चभिरस्ति योऽध्वा तेनायमात्मा क्रमते परत्र॥ - मार्गरम्भणानि, 3

398. देश: काल: पात्रं द्रव्यं श्रद्धेति पञ्चभिस्त्वेभि:।
सहितो यत्नो जनयति यं संस्कारं तदुच्यते कर्म्म॥ - कर्म्माणि, 5

and it goes towards the sun. The path of *piṅglā* is *devayāna* which leads towards north.[399] *Deva yāna* is of two types -- *brahma patha* and *deva patha. Pitṛāyāna* also of two type - *pitṛpatha* and *Yamapatha.*

Suṣumṇā is connected with *sūrya* and *iḍā* with *ċandra*. If the *ātmā* leaves through *iḍā* and moves up to *pitṛyanā* it goes to the appropriate *loka* and comes back after enjoying the rewards of its *karma.*[400]

The *ātmā* of most of the persons take *iḍā* and *piṅglā* route.[401] *Suṣumṇā* route is taken by highly elevated soul. Such soul attain salvation. *Yajña, tapa* and *deva* lead to *deva patha* and *pitṛ patha.* Knowledge leads to *brahmapath.* All this has been eloborated in a seperate chapter by us.

VALIDITY

The sceptists have stated that there is no valid knowledge or valid organ of knowledge. Knowledge is self illuminating. We need not prove its validity by producing any proof. It we accept that there is no valid knowledge then your own statement also stands contradicted. If there is no knowledge on what basis does the sceptists hold their own views to be valid.[402] Validity of knowledge has to be accepted for taking any stand. There are certain conditions under which we cannot have knowledge. *Sāṁkhya kārikā* has enumerated those conditions. It does not mean that if we cannot have knowledge under certain circumstances, we cannot have knowledge at all.

After having proved validity of knowledge *Pandita Ojha* goes to prove the validity of perception. By perception we know the presence of an object. The *Buddhist* say that we

---

399. 'विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामा: पराहता:।
न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विन:।'

400. 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनि:सृतैका।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति'॥ - Ibid., 2

401. हृदयादात्मोत्क्रान्तो मूलाधारानुगस्त्विमां याति।
सूर्य्यज आत्मा त्विडया दिशि हि पृथिव्या धृतस्तत्र॥ - Ibid., 4

402. अभास्वतो भासयितुं पराभा अपेक्षते भास्वति नास्त्पेक्षा।
तद् भास्यमानं स्वत एव भास्वच्चाभास्वदाभासयते स्वभावात्॥
- अथायमप्रामाण्यवादप्रतिवादो द्वितीयखण्ड: ज्ञानप्रामाण्यसिद्धि:, 3
तस्माद् ध्रुवं ज्ञानमिदं स्वरूपात् प्रमाणमेवास्ति परानपेक्षम्।
ज्ञानं भवेत् किन्तु न तत् प्रमाणं भवेदिति व्याहतभाषितं स्यात्। - Ibid., 4
ज्ञानं तु नास्तीति य आह शाखामध्यास्त यां तामिव स च्छिनत्ति।
वन्ध्याप्रसूर्मेऽजनयन्न सा मामित्थं प्रलापी स निगूहति स्वम्॥ - Ibid., 5

get only an indeterminate knowledge through senses.[403] *Pandita Ojha* says that indeterminate knowledge ultimately becomes determinate.

There are certain optical phenomenon on the basis of which the opponents deny the validity of perception, e.g. the sky looks blue where as it is devoid of any color. How can then we depend on perception? The answer is that even though the sky is devoid of any color, there are atmospheric particles on which the blue part of sunlight falls and make the sky look blue.[404] Similarly since our eyes cannot see beyond a distance, therefore the earth looks flat even though it is spherical. It does not prove that perception is not a valid organ of knowledge.[405]

The matter of the fact is that when the aura of an object has interaction with aura of the eye, the object becomes visible.[406]

The eyes have their own limitations, but as far as it is within their limit, the knowledge received through them is valid.[407] There are various reasons for optical illusions, e.g. because of refraction, a rod dipped in a beaker of water looks bent inside the water.[408]

---

403. तेषां तु या मे प्रतिपत्तिरस्ति प्रत्यक्षपूर्वा यदि सोपरिष्टात्।
प्रकल्प्यते तर्ह्यपि सिद्धमेव प्रत्यक्षमेवेन्द्रियजं प्रमाणम्॥ - Ibid., 14

404. व्योमावदातं यदि नीलमेतन्नीलं विलोके तदिहानलीकम्।
मन्ये त्रिकांलं तदबाधदृष्टेरस्तीति पश्यामि ततस्तदस्ति॥ - Ibid., 15
व्योम्नस्त्वनैल्यादिदमस्ति नैल्यं कस्येतरस्येति तु चिन्त्यमस्ति।
मनुष्यशक्तेः परतो ह्यनन्ता अज्ञेयभावा अपरेऽपि सन्ति॥ - Ibid., 16
सौरप्रकाशाद्बहिरस्त्यनन्तव्योमावगाहि प्रबलं तमस्तत्।
अनन्तवायुस्तरदुस्तराङ्गं तमोऽथवा द्वादशयोजनोर्ध्वम्॥ - Ibid., 17

405. समं बिलं यच्च धरातलं भुवस्तत् सत्यमेवेन्द्रियदोषजं न तत्।
दृश्यक्षितेरुन्नतपृष्ठता क्वचिद् दृष्टौ न चायाति ततो न गृह्यते॥ - Ibid., 19

406. अथापि वा मण्डलमस्ति दृष्टेर्यावद्बहिर्व्योम्नि तदन्तराले।
स्थितस्य चेद्रूपमुपैति चक्षुर्देशं तदा चाक्षुषबोधसिद्धिः॥ - Ibid., 26

407. सन्तीन्द्रियणि प्रतिभिन्नभावग्राहीणि गृह्णन्ति तु नान्यमर्थम्।
स्वार्थे प्रमाणानि हि तान्यतोक्षणः पृष्ठोन्नतेरग्रहणे न दोषः॥ - Ibid., 34

408. भूवायुसिन्धौ हि तिरःप्रवृष्टो रश्मिर्जले यष्टिरिवार्द्धविष्टा।
वक्रीभवन् वक्रितमूलदेशे स्वोत्थं रविं दर्शयते यथार्थम्॥ - Ibid., 37

The *Ṛgveda* deals with the material part of the object and is called *chando veda*. *Sāma Veda* deals with the aura is called *vitāna veda*. *Yajurveda* is the vital force pervading the *ṛk* and *sāma* and is called *rasaveda*.[409] *Sāma* forms a circle around the object and it is this circle which is visible to our eyes. The *Sāma maṇḍala* goes on increasing in size from the center of the object up to the 33rd *Sāma maṇḍala* which is the last one.[410] Whenever there is an illusion, it is because of our mental understanding and not because of any mistake of vision mechanism. In case of mirage, the water of solar circle which are called *marīci* are seen as water.[411] The conclusion is that within the limitation of the senses we get valid knowledge from them.[412]

Mind also comprehends an object and is, therefore, a valid organ of knowledge.[413] If there is defect in the senses, the indeterminate knowledge is affected and if there is defect in mind, the determinate knowledge may be affected.[414] All this does not prove that mind cannot know the truth.[415] In fact, we cannot say that a knowledge is invalid because it is incomplete, because every human knowledge is incomplete.[416]

---

409. यद्वै बृहद्वस्त्वपि दूरतः क्रमात् क्षुद्रं निरीक्षे न तदक्षिगर्हणम्।
वेदास्त्रयः सत्यमशेषवस्तुगाः क्षुद्रं बृहद्वेदवशेन जायते॥ - Ibid., 39

410. सामानि मध्यादतिशेरते यथा ह्रसन्ति मध्यात्तु तथर्च उत्तराः।
ह्रासक्रमे यद्यणुमात्रमृग्भवेन्नातौऽन्तसाम्नः परमर्थदर्शनम्॥ - Ibid., 42
तदित्थमारभ्य तु मध्यतः क्रमात् तदन्तसामान्तममुष्य वस्तुनः।
ह्रासक्रमादक्षितलेऽस्ति यादृशी स्थितिस्तथार्थं भजदक्षि साधुकृत्। - Ibid., 43

411. यद्वाप एताः प्रथिपाश्चतुर्धा ह्यम्भो मरीचिर्मर आप इत्थम्।
सूर्य्यांशुगास्तत्र मरीचयः स्युः पानाद्यनर्हा इह वीचयस्ताः। - Ibid., 55

412. न त्विन्द्रियं सर्वविधप्रतीतिप्रत्यायनादेव भवेत् प्रमाणम्।
यत्रास्य शक्तिर्नियतास्ति तावत्यर्थे स्थितं चेद् भवति प्रमाणम्॥ - Ibid., 58

413. सत्तावतो ज्ञानमिहोपलब्धिर्ज्ञातस्य सत्ताप्युपलब्धिरन्या।
यस्योपलब्धिस्तदवैमि सत्यं सत्यं यतो बुध्यति तत् प्रमाणम्॥ - Ibid., 62

414. प्रमाणमेव व्यवहारकल्पे दोषात् कुतश्चिन्मतमप्रमाणम्।
अवग्रहे त्विन्द्रियदोषतोऽस्त्यप्रमाणमीहासु मनःस्थदोषात्॥ - Ibid., 65

415. इत्थं व्यवस्थां कुरुते प्रमाणाप्रमाणयोर्यद्व्यवहारतस्तत्।
लोके नियुक्तं परमार्थतस्तु ज्ञानं प्रमाणं हि सदा स्वरूपात्॥ - Ibid., 68

416. स्यादप्रमाणं यदि चेदपूर्णं तर्ह्यप्रमाणं प्रभवेत् समस्तम्।
सर्वं ह्यपूर्णं च सदोषमेतन्नास्त्यप्रमाणं न ततोऽनृतं वा॥ - Ibid., 70
अपूर्णतायामपि यावदस्ति ज्ञानं ध्रुवं तावदिह प्रमाणम्।
अत्यल्पमध्वक्तमनल्पमम्भो मिष्टं न चेत् तन्मधुनास्त्यमिष्टम्॥ - Ibid., 71

METAPHYSICS

There is much difference of opinion about such metaphysical concepts as God, self and universe. The *Buddhist,* believe in transitory nature of existence. They do not accept God. They do not believe in a permanent substratum of consciousness.[417] The *Vaiśeṣikas* believe that universe is a collection of atoms, qualities, activities, generic and particulars.[418] The generic is caused by substance, qualities and activities. The particular is caused by shape, size and category. The universe consists of the generic and the particular,[419] particularly the *ātmā* in itself is unconscious but when it joins with *buddhi* it becomes conscious. The universe is real.[420]

According to *Sāṃkhya, prakṛti* is unconscious and the universe emerges out of *prakṛti. Puruṣa* is conscious but it does not play any role in creation.[421] The *Sāṃkhya* does not believe in God.[422]

---

417. असद्धि तत्त्वं किमपीदमस्मादसत् समस्तं जगदुद्बभूव।

प्रवाहि कर्म्मास्थिरमस्त्यचित् तच्चैतन्यमप्यस्ति हि कर्मरूपम्।। - तत्त्वदर्शनसन्दर्भक्रम:, 1

418. द्रव्यगुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायानां पदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसम् - वैशेषिक सूत्र 1.1.4

419. द्रव्यं विशिष्टं तु गुणक्रियाभ्यां सत् तस्य सामान्यविशेषरूपा।

सत्ता तया यत् समवेतरूपं द्रव्यं तत: कार्य्यमिदं जगत् सत्।। - Ibid., 3

420. वैशेषिको वाद इति द्वितीयस्तत्राचिदेवास्त्यखिलं पृथग्वत्।

गुणैस्तु बुद्ध्यादिभिरस्त्यचिद्भिर्द्रव्यं विशिष्टं खलु चेतनात्मा।। - Ibid., 4

421. तृतीयवाद: पुनरत्र सांख्यो द्वे तत्र तत्वे चिदचित्स्वरूपे।

अचिज्जगद् व्यक्तमभूदचित्तोऽव्यक्तादियं चित् पुनरस्य भोक्त्री। - Ibid., 5

422. पश्यन्ति न त्वीश्वरमत्र वादे सर्वं प्रकृत्यैव जगद्विधानम्।

योगात्मक: कर्म्मविशेष एवोपास्तिर्न चेश: फलद: कृपात:।। - Ibid., 6

According to *Pandita Madhusudan Ojha* we have unconscious, conscious and God. All these three together are called *Brahman* who is existent, conscious, and blissful.[423]

SELF

Out of these three, *ātmā* consists of mind which desires, *prāṇa* which operates through *tapas* and *Vāk* which has physical activity. Our experience shows that we have knowledge. The substratum of this knowledge is the self.[424] The knowledge of God illuminates the whole universe.[425] Knowledge supports intelligence, memory and retaining power etc.[426] Knowledge reaches our mental screen through the senses. The various organs of senses function independently which are co-ordinated by one entity which is self.[427] the knowledge of *ātmā* is absent in deep sleep or when we become unconscious. Some say that this proves that the knowledge of the self is not permanent.[428] The answer is that knowledge without objects is always present in us. The knowledge of objects is temporary. In deep sleep also we have knowledge but without

---

423. अचिच्च चिच्चास्ति तथेश्वरश्च त्रितत्त्वमेतद् भवति त्रिसत्यम्।
अचिच्चिदीशानविशिष्टरूपं ब्रह्मास्ति तज्जं जगदप्यनन्यत्॥ - Ibid., 8

424. यदेतदाभाति निगूहितुं तन्न शक्यते स्वानुभवैकमानात्।
संभाव्यते नैतदमूलस्य क्वान्यत्र मूलं वद मद्विना स्यात्॥ - ज्ञानौपयिकजीवसिद्धिः, 1

425. लोके यथा वस्त्ववभासमूलप्रभामहामण्डलमूलमेषः।
सूर्य्योऽन्तरे तिष्ठति तद्वदत्राप्यहं जगज्ज्ञानविकाशमूलम्॥ - Ibid., 2

426. ज्ञानं प्रकाशो रविवद् द्विधाङ्गं यत् कन्दलं ज्ञानमयं स आत्मा।
ये रश्मयेऽस्त्यात्मगुणः स तेभ्यो ज्ञाने विशेषाः स्युरिहेन्द्रियोत्था॥ - Ibid., 3

427. दर्शनेन यावदर्थो गृहीतः स्पर्शनेनापि सोऽर्थो गृह्यते।
यमहमद्राक्षं चक्षुषा तं स्पर्शनेनापि स्पृशामि इति।
एकविषयौ चेमौ प्रत्ययौ एककर्तृकौ प्रतिसंधीयते॥
(न्यायभाष्यम्) Quoted on Ibid., p. 271 (f.n.)

428. तस्माद् ध्रुवम् यौगिकमिन्द्रियोत्थं मन्यामहे ज्ञानमनेकमूलम्।
अर्थेन्द्रियस्नायुविशिष्टयोगात् तात्कालिकं तद्भवति प्रभास्वत्॥ - Ibid., 8
तैलाग्निवर्त्यादिविशिष्टयोगाद्दीपार्चिरुत्पद्य विभाति यद्वत्।
तात्कालिकं ज्ञानमुदेति तद्वत् प्रवाहि कालेन विपद्यते तत्॥ - Ibid., 9

objects.[429] The objects are received through senses.[430] Thus we come to the conclusion that there is one entity which is eye and which knows the nature of things. It is *ātmā* which decides the truth.[431]

The second constituent of self is action. We decide which activity is good or bad for me.[432] When a thorn pricks me, my hand immediately comes into action and we remove the thorn. This action is taken by my self.[433] There is warmth in our body which is the function of *vaiśvānarāgni.* Similar is the function on of *vāyu.* The brightness in the eyes is the function of *āditya. Āditya* resides in the head, *vāyu* in the chest and the *agni* in the belly which are respectively called cavities of head, chest and belly.[434] These three have the essence of the three regions. *Indra* has the essence of heaven, *vāyu* of atmosphere and *agni* of earth. All these are supported by *ātmā* which co-ordinates their functioning. *Indra* produces knowledge, *vāyu* produces activities and *agni* produces the body.[435] *Kenopaniṣad* says that these three are supported by *brahman. Chāndogya* and *Bṛhadaraṇyaka Upanisad* also testify that there is a self which controls *indra, vāyu* and *agni,* activates the senses, acquires knowledge through senses and it is, therefore, called ear of ear, mind of mind etc. Without self no sense can function. All senses serve the cause of the self.

---

429. ज्ञानं द्विधा निर्विषयं निरूढं स्याद् यौगिकं वैषयिकं तदन्यत्।
अर्थाद्ययोगे तु यदद्वयं तन्न पश्यति द्रष्ट्रपि मुग्धदृग्वत्॥ - Ibid., 11

430. बाह्यार्थयोगादनुभूतिसंज्ञं संस्कारयोगात् स्मृतिसंज्ञमित्थम्।
ज्ञानं द्विधात्मा सृजतीह शून्यं ज्ञानं सुषुप्तावथ शून्ययोगात्॥ - Ibid., 13

431. यो निर्णयं संशयमाप्नुवन् वा तं तं च सत्यापयमान आह।
सत्यत्वमायति यतस्तदर्थैः सत्यात्मना तिष्ठति यः स आत्मा॥ - Ibid., 16

432. क्रियाविधौ यच्छ्रमजन्म दुःखं ततोऽधिकं कर्मफलं सुखं चेत्।
तदैष तत्कर्म करोति दुःखाधिक्ये तु तस्माद्विनिवर्तते सः॥ - Ibid., 20

433. वक्तुर्यतो वाचि बलं पुरस्तादुत्थाय संसज्जत एष आत्मा।
यन्मक्षिका निष्पवने परागात् सास्याः क्रियोदेति यतःस आत्मा॥ - Ibid., 23

434. शिरो गुहामिन्द्र उरोगुहामयं वायुर्गुहामग्निरयं तथौदरीम्।
देहेऽधितिष्ठन् स्वपुरीमिवाखिलं देहं प्रशास्त्येष पराविरोधतः॥
- ज्ञानक्रियार्थमूलानामिन्द्रवाय्वग्नीनां तद्भिन्नात्माश्रितत्वम्, 27

435. ज्ञानानि चेष्टा अपि धातवोऽमी त्रिभिस्त्वमीभिः कृत एष कायः।
त इन्द्रवाय्वग्निकृता हि भावास्त्रयस्त्वमी ब्रह्मणि सन्ति बद्धाः॥ - Ibid., 31

Out of these three *indra* is the chief *prāṇa*. It is because of *Indra prāṇa* that our mind and intellect function. It is *indra* which differentiates men from vegetables and minerals.

The reflection of consciousness in association with body is called *jīva*.[436] The system undergoes change constantly but there is something permanent underlying the change. This is known as *ātmā*.[437]

The knower is true the known object is also true. Out of the three -- knowledge, knowner and known -- if one is true all the three are true.[438] In fact *ātmā* is also known. If knowledge were to be false, even *ātmā* would be false.[439] The universe is known. If knowledge is true the universe must also be true.[440]

JĪVA

There is difference between one individual and another individual. One is sad, another is happy. It proves that there are many individuals.[441] Each individual has his own concept of universe.[442] Therefore we have different experiences. If there is day in India there

---

436. केचिद्विदुः कुर्वदिहास्ति किञ्चिद्रूपं शरीरे प्रभवः स आत्मा।
स्थिति-स्वभावं तु यदस्ति रूपं जगत् तदाहुर्वपुरात्मनस्तत्॥ - जीवस्वरूपनिष्कर्षः, 33

437. कुर्वत्सु नित्यं परिवर्तमानेष्वसत्स्वकर्म ध्रुवमस्ति किञ्चित्।
अन्तर्निगूढं सदनंतशान्तं विज्ञानमानन्दमहं स आत्मा॥ - Ibid., 35

438. संप्रत्ययो न त्रिविधिः स एको, मिथ्या स चेन्नात्मनि सत्यता स्यात्।
सत्यः स चेद् वेतृवदेव वित्तिर्वेद्यानि सत्यान्यपि संभवेयुः॥
- त्रिपुटीसंप्रत्ययैकत्वाद् ज्ञातृवद् ज्ञेयजगत्सिद्धिः, 38

439. ज्ञातापि स ज्ञेयतयैव भाव्यो न ज्ञायते यत्र तदस्ति नाम।
ज्ञेयेष्वहं केवलमस्मि सत्यं मिथ्येतराणीति कथं प्रतीयाम्॥
- ज्ञेयत्वसामान्याद् ज्ञातुरिव ज्ञेयजगत्सिद्धिः, 39

440. संप्रत्ययो विश्वमयस्वरूपः स्वतः प्रमाणं सदबाधितत्वात्।
प्रमाणसिद्धं सकलं तु वेद्यं न चापलापाय कदापि शक्यम्॥
- संप्रत्ययप्रामाण्याद् ज्ञेयजगत्सिद्धिः, 40

441. वेद्येषु पश्यामि तु मामिवान्यान् मत्तुल्यधर्म्मव्यवहारभाजः।
मत्तश्च पार्थक्यममीषु पश्याम्यनेकजीवत्वमतः प्रपद्ये॥ - जीवानन्त्यसिद्धिः, 41

442. सिद्धं तदित्थं बहवो वयं स्मो न त्वेकतन्त्र्यं विनिगन्तुमर्हम्।
प्रत्यात्मविद्धानि जमन्ति भिन्नान्येकस्य चार्था न परत्र भान्ति॥ जगदानन्त्यसिद्धिः, 45

is night in America.[443] If some one is happy the other is sad.[444] We get knowledge because the object exists. Even if a blind man does not see color, it does not mean that color does not exist.[445] Therefore the universe is not the projection of our mind.[446] Therefore if every individual has his own concept of universe we cannot say that there are many universe.[447]

UNIVERSE

The matter of the fact is that there are two types of universe - the external universe and the conceptual universe. The external universe is one, because, God, whose internal universe it is, is one. The conceptual universe are many, because of multiplicity of individual.[448]

The object has three aspects - the body, the aura and the concept. We can touch the body which is *vāk*, we can see the aura which is *prāṇa* and we can conceive the concept which is *manas*.[449] The body is the external world, the concept is the internal world.[450]

---

443. पश्यन्ति भास्वन्तमिहैककाले प्रोद्यन्तमेकेऽस्तमयन्तमेके।
मन्दप्रभं विस्तृतबिम्बमन्ये मध्याह्नगं दीप्तभमल्पबिम्बम्॥ - Ibid., 48

444. कस्यापि चानन्दमयं जगत् स्यादबाधितोपस्थितभोग्यभाजः।
दीनस्य तद्दुःखमयं जगत् स्यात् स्त्रीपुत्रमित्रैरपि धिक्कृतस्य॥ - Ibid., 49

445. न वेद्मि तस्मादिदमस्ति किन्तु स्वतस्तदस्तीत्यहमत्र वेद्मि
न ज्ञाननिघ्नाऽखिलवस्तुसत्ता सत्तावशात् किन्त्विह वस्तुबुद्धिः॥
- सत्ताज्ञानाभ्यं जगद्वैविध्ये ज्ञानतो जगदानन्त्ये आक्षेपः, 52

446. पृथ्वीन्दुसूर्य्या अपि तारकास्ताः सन्ति स्वतन्त्रता न तु बुद्धिजन्याः।
तमस्युपाघातवशात्तु वस्तु प्रत्येमि न प्रत्ययपूर्वकं तत्॥ - Ibid., 53

447. इत्थं बहिःस्थस्य ममेन्द्रियेण स्पर्शाद् यदि ज्ञानमिहोपपन्नम्।
तदा वृथान्तर्जगतः प्रक्लृप्तिर्दूरे तदानन्यमिदं त्वपास्तम्॥ - Ibid., 58

448. अत्रोच्यते केवलमस्ति सत्तासिद्धं न सर्वं जगदप्रतीतेः।
तद् भातिसिद्धं पृथगस्ति, सत्तासिद्धं पृथक् चेति जगद् द्विधास्ति॥ आक्षेपनिरासः, 59

449. यद् दृश्यते तत् त्रितयं समुच्चितं निगीर्णभेदं जगदेकतां गतम्।
मनोमयं प्राणमयं च वाङ्मयं शास्त्रैकदृष्ट्या तु पृथक्त्वमीक्ष्यते॥ - Ibid., 61
तद्वाङ्मयं क्वापि हितं परोक्षवत् ततः समन्तात् प्रचरन्ति वाङ्मयाः।
प्राणा ऋणाख्याः प्रथिता भवन्ति ते वीध्रे सदा काच इवाक्ष्णि बिम्बिताः॥ - Ibid., 62
अक्षिस्थबिम्बेन युतं मनो मे तद्बिम्बरूपे परिणाममेति।
तद्रूपमक्ष्णाश्चरदात्मनि स्वे विधार्य्यते शीर्षणि सास्य दृष्टिः॥ - Ibid., 63

450. बहिर्जगद् वाङ्मयमेतदित्थं देशे बहिः क्वापिहितं ततोऽभूत्।
अन्तर्जगन्नाम मनोमयं तच्छीर्षाक्षिदेशस्थमतोऽन्यदेतत्॥ - Ibid., 64

Architectural designs are of two types. One is the design of a building which comes first is our concept or internal world; then we construct it in the outer world. The other is the imitation of natural object like tree. Here the object exists in the external world first and then it goes into our concept. Thus we can have a clear idea of internal and external world.[451] Realism is logical. Mind also requires some basis to create a concept.[452] Mind cannot create things always in the same way.[453] If things were mental creation, mind would not create unpleasant things.[454] The universe never perishes, even if people perish.[455] The objects appear to all in the same way.[456] All this goes to prove realism.

The conceptual world also exists like the external world.[457] There is co-ordination between the conceptual world and the external world.[458] In case of past and future things,

---

451. अपूर्वरूपप्रतिरूपभेदाच्छिल्पं द्विधान्तर्जगतो बहिस्तत्।
प्रणीयते चेत् तदपूर्वरूपं पूर्वं बहिस्तत्र न तादृशोऽर्थः।। - प्रकारान्तरेण जगद्वैविध्यम्, 69
452. अत्रोच्यते ज्ञानमिदं स्वतन्त्रं न दृश्यते तन्न यथेच्छकारि।
स्वतः स्थितं वस्त्वनपेक्ष्य किञ्चिन्न जायते ज्ञानमिदं कदाचित्।। - Ibid., 76
453. समुद्रशैलाद्यपि वर्षपूगैरेकत्र साम्याद् बहवो वदन्ति।
स्वाच्छन्द्यतोऽन्यान्यविधाप्रक्लृप्तौ न जीवसामर्थ्यमिह प्रतीमः।। - Ibid., 77
454. न केवल पश्यति नित्यमिष्टं सर्वत्र जीवो निजबोधमात्रः।
भूयांस्यनिष्टान्यपि पश्यतीति प्रत्येमि मूलं पृथगस्ति किञ्चित् - Ibid., 78
455. अहं च पुत्रश्च पिता च मित्रं शत्रुश्च मे भिन्नतयाऽवभान्ति।
केन्चिन्मृताः कश्चिदथो मरिष्यत्यथापि विश्वं न कदापि नश्येत्।। - Ibid., 83
एकस्य मृत्यावथवा विमोक्षे तज्ज्ञाननाशेऽपि न विश्वनाशः।
चैत्रे मृते मैत्रजगन्न नष्टं मृतेऽपि मैत्रे न जगद्विनश्यते।। - Ibid., 84
456. सामान्यतो ज्ञानमिदं यदस्ति तद्धि प्रमाणं न हि बाधमीक्षे।
तज्जीवसम्बन्धिजगद्विभिन्नं स्वतन्त्रमेकं जगदस्ति किञ्चित्।। - Ibid., 86
457. बहिर्जगत्त्वेव तदास्तु मास्तु स्वतोऽसदन्तर्जगदत्र किञ्चित्।
इति प्रपद्येत यदीह कश्चित् तस्मै ब्रुवेऽन्तर्जगतोऽपि सिद्धिम्।। - अन्तर्जगत्सिद्धिः, 87
458. स्पृष्ट्वा पदार्थं प्रतिपद्यते यं ज्ञानीयभावावयवास्तु तत्र।
स्पर्शक्रमेण प्रभवन्ति भाने तद्वद्भवेच्चक्षुषि युक्तिसाम्यात्।। - Ibid., 89

we see the conceptual world only and not the external world.[459] There can be no knowledge without co-ordination between conceptual world and external world. If there is some defect in the external world there is doubt in our mind.[460] There is a view that there is no necessity of union between senses and the external world because when many people see a thing it will be depleted, because every body, who sees it will be taking away a part of it.[461] Therefore, only the senses grasp the object.[462] Conceptual world does not exist independent of the external object.[463] We see only the concept of the object made on our mental screen.[464]

A question is raised that if *ātmā* is non attached, how can it take impression of external objects.[465] The answer is that when wind blows over the surface of the water,

---

459. भूतं भविष्यन्तमथासदर्थं श्रुत्वा तथा व्यक्तिविशेषरूपम्।
ज्ञानीयमन्तर्जगदेव पश्येद्बहिर्जगत् पश्यति नैष तर्हि॥ - Ibid., 90

460. तैलस्य दोषात्तु यथा प्रदीपज्योतिः क्व चास्फीतमभास्वरं स्यात्।
बाह्यार्थदोषान्मलिनं तथैवाज्ञानं भ्रमः संशय आविरस्ति॥
- अन्तर्बहिर्जगद्भ्यां ज्ञानोपपादनम्। तत्र बाह्यार्थभागान्वितप्रत्ययमतम्, 15

461. इत्येक आहुः पर आहुरंशद्वयं मिथोन्वेति न भातिसिद्ध्यै।
स्यादन्यथा द्रष्टृपरंपरायां सर्वांशिनाशादिदमर्थनाशः॥ बाह्यार्थघातजप्रत्ययमतम्, 97

462. तस्मात् करोति ध्रुवमिन्द्रियेऽस्मिन्नघातमेवैष बहिःस्थितोऽर्थः।
आहन्यमानेन्द्रियमेव शुद्धं यद्रूपमायाति विभाति तन्मे॥ - Ibid., 98

463. बहिर्न यत्रास्ति घटो न तत्रेच्छतोऽपि मे तत्स्थितिबुद्धिरस्ति।
बहिःस्थितेऽस्मिन् घटबुद्धिरुद्यान्ममेव सर्वस्य परस्य साम्यात्॥
- ज्ञानोत्पत्तौ बाह्यार्थस्य हेतुत्वम्, 104

464. किन्तु ध्रुवं तं न घटं बहिर्धा स्थितं प्रपश्यामि परोऽपि कश्चित्।
तत्रात्मसंयोगकृतं मदात्मस्फोटं नु पश्यामि तदात्मक्लृप्तम्॥ - Ibid., 105
बहिः स्वतन्त्राणि जगन्ति यावन्त्यायन्त्यहं ज्ञानधरातलेऽस्मिन्।
तावन्ति मे भान्ति मयि स्थितत्वान्न भान्ति तु ज्ञानतलाच्च्युतानि॥
- बाह्यार्थस्पर्शानुसारादात्मनि संस्कारः॥ 106॥

465. न स्पर्शयोग्योऽस्म्यहमित्थमाहुः केचित्तदज्ञानवशादसारम्।
बाह्यार्थदृष्ट्याहितसंस्क्रियाऽस्मिन् प्रत्यक्षमीक्षे मयि शिक्षयापि॥ - Ibid., 109

waves are produced in it but the water does not get bound to the wind. Similarly though *ātmā* has impressions of objects but it is not bound by them.[466]

As the contact of external object with *ātmā* is limited, the *jīva* gets only incomplete knowledge.[467] *Ātmā* by nature has infinite potentialities and it becomes finite because of desire. It can become omniscient.[468] The external world is as real as the conceptual world. The conceptual world exists in the self. Therefore all the three -- the knower, the knowledge and the object of knowledge -- are the self.[469] This is true of all the selves. These selves have one source from which they emerge and into which they merge. That source is God.[470] There is a question that if my knowledge supports the objects which I know, whose knowledge supports the whole external world. The answer is that the external world is supported by God.[471] The question that who supports the knowledge does not arise because knowledge is self supporting,[472] but the objects are to be supported by some knowledge.[473]

A side question is raised as to whether who creates the dreams. The answer is that the self creates the dreams. The question as to why the self should creates undesirable dreams, does not arise because the dreams are created according to one's *karma*.[474]

---

466. आहन्ति वायुर्जलमस्ति तस्माज्जले तरङ्गः कमपीह कालम्।
न सज्जते तत्र जलं तु वायौ विद्यात्तथात्मानमिमं पृथग्वत्।। - Ibid., 112
467. इन्द्रोऽयमात्मेन्द्रिवर्गमार्गादिवार्थवर्गं स्पृशति प्रतीकात्।
नास्ति स्वतन्त्रो बहिरर्थयोगे तस्मादपूर्णज्ञ इहास्ति जीवः।। - आत्मनि बाह्यार्थस्पर्शतारतम्यम्, 114
468. बाह्यांस्तु कामांस्तिरयन् यदान्तर्मुखो भवामि स्वयमात्मकामः।
सर्वज्ञतां यामि स सर्वकामः स्पृशन्नशेषान् मम शक्तिकामान्।। - Ibid., 116
469. जीवा अहं-प्रत्ययमात्ररूपाः स प्रत्ययः सर्वजगत्स्वरूपः।
पश्यामि यावज्जगदात्मभेदात् तद् द्रष्टृ वा दर्शनमेव वाऽहम्।। - अनन्तजीवाधारतयेश्वरसिद्धिः, 119
470. नश्यन्ति जीवाः प्रभवन्ति जीवा यत्रापियन्ति प्रभवन्ति यस्मात्।
तद्धाम किञ्चिद् ध्रुवमस्ति जीवास्तदाश्रयाः सन्ति स हीश्वरोऽस्ति।। - Ibid., 112
471. जगत्त्वसाधर्म्यवाशद्बहिर्धाऽप्याधारमावश्यकमस्य मन्ये।
अन्तर्जगद्वत् ध्रुवमस्य न स्याज्ज्ञानादृते काप्यपरा प्रतिष्ठा।। बहिर्जगदाधारतयेश्वरसिद्धिः, 124
472. ज्ञान निराधारमिदं यथा स्वे महिम्नि तिष्ठत्यपरत्र नास्ति।
तथा जगद्बाह्यमिदं स्थितं स्वे महिम्नि न स्वीक्रियते कुतो वा।। - Ibid., 126
473. ज्ञानं निराधारमिदं यथा मे तथा निराधारमिदं बहिः स्यात्।
इत्थं जगत् काल्पयितुं न शक्यं वैधर्म्यतो ज्ञानतदर्थपङ्क्त्योः।। - Ibid., 129
474. रामानुजः स्वप्नमयीं तु सृष्टिं वक्तीशमायाप्रभवामजैवीम्।
भ्रान्तं तदेषा त्विह जीवमायाक्लृप्तैव तत्कर्मवशात्त्वनिष्टा।। - Ibid., 132

We find that certain things take place according to a set order. This order is based on knowledge. This knowledge belongs to God.[475] The external world is created by God because *jīva* cannot create it.[476]

To conclude, *Īśvara* is the support of the *jīvas* as well as of the universe.[477]

GOD

The knowledge of God is all pervading The orderly movement of planets in the sky, the down ward movement of water, the upward movement of *agni*, the formation of human bodies in an orderly way, all these indicates an all pervading knowledge which belongs to God.[478] Breathing continues even when we are asleep. This shows the part of God in us.[479] There is a co-ordination between working of different senses. It is because of knowledge of God. The co-ordination between the external world and the conceptual world is also because of the knowledge of God.[480]

---

475. देहस्य कालस्य निमित्तराशेर्यत्र व्यवस्थास्ति न चास्ति बाधः।

 तामैश्वरीं सृष्टिमिह प्रतीमो जैव्यां बहिर्भावविवशाद् व्यवस्था॥ - Ibid., 133

 सजीवविज्ञानविभिन्नमूलो जगत्प्रवाहोऽयमानाद्यनन्तः।

 यज्ज्ञानमूलस्तदिदं समस्तज्ञानाकरज्ञानमिहेश्वरोऽस्ति॥ - Ibid., 135

476. बहिर्जगद्योनिरयं तदित्थं सर्वेश्वरो नाभ्युपगम्यते चेत्।

 मज्ज्ञानमात्रेण यथेच्छसृष्ट्या सर्वत्र सर्वार्थविधा भवेयुः॥ - Ibid., 136

477. विश्वस्य सोऽयं प्रभवः प्रतिष्ठा परायणं तन्मयमेतदस्ति।

 जगत्ययं, तत्र, जगज्जगत्तत्, जगन्न तस्मात् पृथगस्ति किञ्चित्॥ - Ibid., 140

478. ग्रहा क्रमन्ते न चलन्ति ताराः स्थाने शरीरावयवा भवन्ति।

 तेजांसि यान्त्यूर्ध्वमधः पयांसि यत्तेषु सत्यं ध्रुवमीश्वरः स॥ ईश्वरीयपरिचयः, 143

479. जागर्ति जीवा मुहुरीहतेऽसौ प्राणाः क्रमन्ते मनसा नियुक्ताः।

 तस्मिन् सुषुप्ते तु यतो नियोगाच्चेष्टाः स्युरंशः स इहेश्वरः स्यात्॥ - Ibid., 144

480. तान्येव रूपाण्यपि तांश्च धर्मांस्तेषाममीषामपि चोपलब्धीः।

 एकं महाज्ञानमहं वदामि स ईश्वरः शाश्वतिकोऽद्वितीयः॥ - Ibid., 151

God has no physical body. He is pure knowledge.[481] Every thing goes on changing. The permanent substratum is God. He has no unful- filled desire.[482] The natural tendency of a sprout to go up is because of the desire of God.[483]

There are some points of difference between the individual self and God. The individual self is denoted by *aham* and God is denoted by *om*.[484] The individual self has a separate small body, God has the whole of the universe as his body.[485]

SHEATHS

Though both, the individual self and God have knowledge, yet individual self has four sheaths -- senses, mind, intellect and bliss. God has no sheaths.[486] Moreover the individual self can know only those objects that impinge on it, whereas God knows all objects. Animals also have a mind and intellect, but of an inferior quality.[487] God has no sheaths and has every thing in infinite measure.[488]

---

481. प्रश्नांस्तु यान् सृष्टिविधानकुर्वंस्तत्संभव: स्याद् यदि विश्वकर्ता।
मनुष्यवद् विग्रहवान् मित: स्याद् यद्यल्पशक्ति: प्रयतेत सृष्ट्यै।। - प्रश्नोद्धारसूत्रम्, 152

482. अनाप्तकामस्य तदर्थमिच्छा प्रजायते नायमनाप्तकाम:।
इच्छानिवृतिश्च तदर्थसिद्धौ सिद्धार्थ आत्मा किमर्थमिच्छेत्।। - Ibid., 157

483. वृक्षाङ्कुरो याति यदूर्ध्वमेषाऽप्यादौ तथा कामयते स काम:।
तदर्थसांमुख्यमथ प्रवृत्तिश्चेष्टेत्थमन्वर्थमयं क्रमोऽस्ति।। - Ibid., 161

484. ज्ञानस्य तस्येश्वरनाम्न एकस्योंशब्दतोऽस्ति व्यपदेश एवम्।
ज्ञानानि यानि त्वथ जीवनामाप्यहंपदेन व्यपदेश एषाम्। - अहंशब्दों शब्दाभ्यां व्यपदेशभेद:, 163

485. प्रत्यक्षमीक्ष्यं सकलं शरीरं तदन्तरे कारणमस्य गूढम्।
आत्मा हि स क्षुद्रतनौ स जीव: स ईश्वरो विश्वतनौ स एक:।।
- क्षुद्रशरीराभिमानित्व-विश्वशरीराभिमानत्वाभ्यां भेद:, 164

486. यदीन्द्रियं तत्र गतार्थमात्रा मतस्तदन्तश्च तदन्तरे धी:।
तदन्तरेऽहं विहरामि सोऽयं नित्यं चतुष्कोशगतोऽहमर्थ:।। - चतु:कोशत्वनिष्कोशत्वाभ्यां भेद:, 166

487. नात्मा पशूनामिति केचिदाहुर्न तत्र बुद्धिर्न मनोऽन्य आहु:।
एतन्नितान्तं भ्रममात्रमेषामपेक्षयाऽल्पत्वमवश्यमस्ति।। - Ibid., 169

488. अथेश्वर: कोशमपेक्षते न तं सोऽनन्तमात्रो न परैर्नियम्यते।
न तत्र बुद्धिर्न मनो न चेन्द्रियं स्वतन्त्र एवार्थचयं सृजत्ययम्।। - Ibid., 170

The knowledge of individual self is occasional whereas the knowledge of God is eternal.[489] Individual self dies, God does not die.[490]

Individual self has knowledge as *uktha* from which rays spread as *ark* and objects are grasped as *aśitī*.[491]

The desires are at the root of all activities. These desires create impression. When desire disappear individual self merges with God.[492] God, on the other hand, has no desire. His knowledge spreads in all direction.[493]

The origin of individual self is God, but God has no origin.[494] The concept of one individual self are not read by others but God is capable of reading the minds of all individual selves.[495] Individual selves are many having different moods and different reactions. God is one.[496] The individual self is awake, dreams and sleeps. In dream he creates both the unconscious and conscious things. In the waking state he can create only

---

489. ज्ञानं तु योऽत्रानुभवो विवेकोऽप्यहं गतं तन्न तदैश्वरं स्यात्।
नार्थग्रहव्यापृतिरैश्वरेऽस्मिन् नादेयहेयौ भवतश्च पूर्णे॥ - कादाचित्कज्ञानत्वनित्यज्ञानत्वाभ्यां भेदः, 171

490. अर्थाः स्वभावात् परिवर्त्य रूपा रूपान्यथात्वे व्यपयन्ति जीवाः।
जीवास्त इत्थं क्षयिणोऽप्यनन्ता य ईश्वरः सत्वविनश्वरः स्यात्॥ - विनाशित्वाविनाशित्वाभ्यां भेदः, 172

491. अन्तःत्थमुक्थं परितः समन्तादर्चंश्चरन्यस्य विकस्वरोऽर्कः।
अशीतिरर्केऽस्ति तदन्नभूता त्रिवृत्स्वरूपोऽस्ति ततः स जीवः॥
- अनुक्थत्वेश्वरजन्योक्थत्वाभ्यां भेदः॥ 173॥

492. आत्मा यथा कामयते तथाऽस्मिन्नुदेति रूपं तदमुष्य कर्म्म।
कामो जगत् काममयः स आत्मा सोऽप्येत्यकामोऽन्नमतोऽस्य सोऽस्ति॥ - Ibid., 176

493. य ईश्वरो नित्यमयं सकामः स सर्वकामोऽस्य हि कोऽपिकामः।
धीर्नाम जीवोक्थमिहोदितं स्याज्जीवं चिदाभासगतो वदामः॥ - Ibid., 177

494. जीवोक्थमित्थं ध्रुवमैश्वरः स्यात् कामो न तत्संभवतीश्वरेऽस्मिन्।
तस्मादनुक्थः परमेश्वरोऽसौ सर्वज्ञ एषोऽस्ति च सर्वशक्तिः॥ - Ibid., 178

495. सर्वेऽपि जीवा निजधीस्थमर्थं गह्णन्ति नान्याशयदृष्टमर्थम्।
तदीश्वरज्ञानगतं तु सर्वेऽविशेषतस्तेन स जीवभिन्नः॥
- असर्वजीवग्राह्यार्थत्वसर्वजीवग्राह्यार्थत्वाभ्यां भेदः, 180

496. नाना तु जीवा व्यवहारभेदाद् यथावधेया न तथेश्वरेऽपि।
नानात्वलिङ्गं किमपि प्रपद्ये तेनेश्वरज्ञानमिदं सदैकम्॥ - नानात्वैकत्वाभ्यां भेदः, 181

unconscious things. In the deep sleep he creates nothing. God can create both unconscious and conscious things.[497] Some hold that deluge is the sleeping state of God, where as the creation is his dreaming state. Liberation is his waking state.[498] Individual self is bound to God but God is not bound to individual self.[499] No part of universe is outside God but He is not affected by the universe, just as space contains air but is not affected by it.[500] Conceptual world is within the individual self, it disappear with him. The condition of one individual does not affect the other individuals.[501]

The external world is always there because it is the creation of God.[502] The individual self cannot modify the external world.

There is a view that knowledge and objects of knowledge are different. Knowledge is like light and objects are like darkness. They cannot be identical like the earth and the pot, nor can they be mixed like sugar and water.[503]

---

497. अचेतनं चेतनमित्थमेतज्जगद् द्विधास्तीश्वरजन्यमस्मिन्।
स्वप्ने तु जीवे द्विविधं प्रबोधे जडं सुषुप्तौ तु जगन्न किञ्चित्॥ - व्यवस्थत्वैकरसत्वाभ्यां भेदः, 182

498. केचिद्द्विदुर्जीववदीश्वरेऽपि स्युस्ता अवस्था इति तर्कयामः।
सुषुप्तिकल्पः प्रलयोऽद्य सृष्टिः स्वप्नोऽस्ति जाग्रत्यथ जीवमुक्तिः॥ - Ibid., 183

499. इयान् विशेषस्त्विह वर्तते यज्जीवात्मक्लृप्तोऽखिलभूतसंघः।
परेश्वरेऽस्त्येव स पश्यतीमान् जीवात्मभूतत्त्वमुपैति नेशः॥ - ईश्वरवृत्तित्व-जीववृत्तिभ्यां भेदः, 185

500. वायुर्यथाकाशगतः समन्ताद् व्याप्नोति खं किन्तु न सज्जते खम्।
तथेश्वरस्थः स हि भूतसंघः किन्त्वेषु नासज्ज्यत ईश्वरोऽयम्॥ - Ibid., 189

501. जीवात्ममूलं हि तदान्तरं जगज्जीवात्मनो विग्रहणे निगृह्यते।
दीपे प्रसन्ने चलिते तिरोहिते तद्भाः प्रसीदेत् प्रचलेत् तिरोभवेत्॥
- ईश्वरजगति जीवजगतोऽनुरोधाभावः, 197
एकत्र दीपे विकृतेऽपि दीपान्तराणि सुस्थानि न विक्रियन्ते।
एकत्र जीवे विकृतेऽपि जीवान्तराणि सुस्थानि न विक्रियन्ते॥ - Ibid., 198

502. बहिर्जगत्त्वीश्वरबोधक्लृप्तं तच्च स्वमूलेश्वरशाश्वतत्वात्।
स्थानाच्च्युतिं नैति नवोपरामं न वा मदिच्छाकृतमन्यथात्वम्॥ - Ibid., 199

503. तन्त्रस्य मैत्रादिविभिन्नजीवात्मनां न तत्र प्रसरोऽस्ति तस्मात्।
सुषुप्तिमूर्च्छामृतिकश्मलेऽपि सुस्थेऽपि मैत्रे जगदेकरूपम्॥ - Ibid., 200

The other view is that objects are superimposed on knowledge just as a serpent is superimposed on the rope. The objects are, therefore, unreal; only knowledge is real.[504] Just as darkness is the reason of superimposition of serpent on rope, similarly *māyā* is the reason of superimposition of objects on knowledge.[505]

One view is that since objects are of the nature of knowledge, they cannot be illusion; they are real.[506] The opponent to this theory say that objects appear different from knowledge. Objects exist even when we do not know them and there are objects like blueness of sky which don't exist even if we know them.

The fact is that all objects arise out of knowledge and are sustained by it.[507] External world is but a concept like the internal world. External world is but the creation of God's knowledge.[508] Just as in dream one knowledge creates many objects, similarly one knowledge can create many objects of the world. In fact objects reach us only in our knowledge. The separation of objects is due to name, form and activities. Knowledge knows all names, forms and activities.[509] If we remove name, form and activities, which are inter-woven in object, the knowledge also disappears.[510]

---

504. सर्पस्य रज्जोश्च मिधो विवेकाग्रहोऽयमध्यास इति स्म केचित्।
रज्जावसत् पन्नगधर्मधीर्वा देशान्तरीया हि मतिस्तथा वा॥ - Ibid., 204

505. मायावशात् सर्वजगत्प्रवृत्तिर्मायात्वविद्या स्वत एव जाता।
अत्यद्भुताऽनिर्वचनीयरूपेत्येकं मतं तन्न विशिष्य हृद्यम्॥ - Ibid., 208

506. परे तु तत्राहुरिमेऽखिलार्था भान्तीति न ज्ञानविनाकृता: स्यु।
ज्ञानं यत: सत्यमिमेऽपि तस्मात् सत्या: स्युरेते न कदापि मिथ्या॥
- विषयाणां ज्ञानात्मकत्वादेकसत्तावाद:, 209

507. ज्ञानं हि तेषां प्रभव: प्रतिष्ठा परायणं तेन ततो न भिन्ना:।
ज्ञानस्य हि ज्ञानमिमे विना तैर्न ज्ञायते ज्ञानमिदं कदाचित्॥ - Ibid., 210

508. ज्ञानैकतायां यदनेकतेयं जगत्तदाहु: स हि तद्विवर्त:।
अन्तर्जगद्वच्च बहिर्जगत्तज्ज्ञानाद्विभिन्नं न कदाचिदस्ति॥ - Ibid., 211

509. ज्ञानस्य कर्माणि ततोऽत्र रूपाण्येषां च नामानि पृथक् प्रतीमः।
उन्मुच्य धर्मान्न कदापि धर्मी संभाव्यते तेन तदेकमस्ति॥ - Ibid., 212

510. यदत्र नानात्वमिदं तु तस्य स्वरूमेवास्ति तदस्य कर्म्म।
वीचिर्जले वाससि चित्रवर्णेऽन्तर्द्वैतवानद्वयवत् प्रसिद्ध:॥ - Ibid., 215

The existence of the universe is borrowed from *brahman*. Therefore, there is non-dualism in reality.[511]

The universe is like the waves in the ocean of *brahman*.[512]

WORSHIP

Because of the piling of energy on consciousness, there is a knot in the centre.[513] When piling of energy increases the *rasa* content of *ātmā* decreases. It is called *citi*. When on the other hand, a ball is thrown after travelling a certain distance, the energy gets lost. There is opening of the knot.[514]

Ātmā becomes limited because of this knot. When this knot is released, the *ātmā* again becomes limitless.[515] *Ātmā* in bondage is ignorant. If the bondage is severe, it becomes unconscious.[516]

The first bondage leads to *manas*, the second to *prāṇa* and the last to *vāk*.[517] If the bondage continues *vāk* becomes *vāyu*. *Vāyu* becomes *agni*, *agni* becomes water and water becomes *pṛthavī*.[518] The earth gives rise to trees. In the reverse process they get back to

---

511. द्वैतं तु सत्तान्यतयैव मन्ये सत्तैकतायां बहु चैकमस्ति।
उष्णीषबन्धम्वरतन्तुतूलानैक्येऽपि मूर्ध्न्येक इवायमर्थः॥ - Ibid., 216

512. तृणं यथा रूपमपैति दुग्धं ज्ञानं तथा नैति विकारभावम्।
यथा समुद्रे बहवस्तरङ्गा नानाविधास्तद्वदिदं जगत् स्यात्॥ - Ibid., 220

513. एकत्र बिन्दौ कतिचिद्बलानीतरेतरेण ग्रथितानि चेत् स्युः।
हृद्ग्रन्थिरेष प्रथितस्ततोऽसावात्मा रसो बद्ध इवावभाति॥ - आत्मनि हृद्ग्रन्थिवशाद् बन्धप्रकारः, 272

514. हृद्ग्रन्थिमोकेन च बन्धमोकः स्यादात्मनस्तत्र रसो निसर्गात्।
स्वयं स बद्धः स्वयमेव मुक्तो जगत् कदाचित् स कदाचिदात्मा॥ - Ibid., 275

515. यदस्त्यखण्डं विभु चैकरूपं बन्धान्मितिं प्राप्य तु तत्र खण्डाः।
यथा यथा चैध विमुक्तिमेयात् तद्ग्रन्थिभेदात् स विकासमेयात्॥ - Ibid., 276

516. अल्पज्ञतां याति शरीरबन्धादत्यन्तबन्धाज्जडतामुपैति।
बद्धं पुनर्बन्धमुपेत्य बन्धं पुनः पुनश्चेल्लभते जगत्तत्॥ - Ibid., 278

517. मनो यदि प्राणगतिं प्रपन्नं वाक्त्वं गतं स्थूलदशामुपैति।
तल्लीयते तेन विचित्तता स्यात् प्राणे श्लथे स्यादिह पारवश्यम्॥ - Ibid., 279

518. प्राणादियं वाक् प्रथमे तु बन्धे वागन्यबन्धाद् भवतीह वायुः।
वायुः पुनर्बन्धमुपेत्य तेजो बन्धाज्जलं तत् पृथिवी च बन्धात्॥ - Ibid., 281

prāṇa.[519] The way to get rid of bondage is *upāsanā*.[520] By *upāsanā,* the individual self gets Godhood. *upāsanā* means sitting near God.[521]

The individual self is restless because it is confined to body, but the mind of God is quiet. If the self fixes his mind on God, then his mind also becomes quiet.[522] The power of God passes on to him.[523]

Since God is constituted by knowledge, action and object, He can be approached by knowledge, action and devotion.[524] *Karma Yoga* means doing good to others without expecting any thing for the self.[525]

DEVOTION

Whatever the individual self does is meant for God just as whatever is done by a limb is meant for the whole body. The universe is the body of God and any service to any body becomes service to God. If one makes the nature more useful to society, this is his contribution. This is also a kind of devotion.[526] Technological development makes

---

519. पृथ्वी च बन्धादिह वृक्षपत्रं बन्धाच्च बन्धो मुहुरित्थमेति।
भवेत् कथंचित् क्रममुक्तिरेषां पृथ्वी पुनः प्राणिवधामुपैति॥ - Ibid., 282

520. जीवस्तु नात्यन्तमयं प्रबद्धः स्फुटं स विज्ञानमयोऽत्र दृष्टः।
तथापि देहे ध्रुवमेव बद्धः प्रतीयते पाप्मनि मानयोगात्॥ - बन्धमुक्त्युपायक्रियाया उपासनात्वम्, 283

521. जीवात्मकज्ञानमुपास्तियोगात् तदीश्वरज्ञानसमत्वमेति।
बन्धस्य तस्मिन् पुनरप्रसक्तेर्न जीवतामेति स एकरूपः॥ - Ibid., 286

522. मनोऽस्ति जीवस्य तु चञ्चलं स्थिरं शान्तं नितान्तं परमेश्वरस्य तत्।
स्थिरीकृतं वृत्तिनिरोधतो मनो जीवस्य योगं लभते परेश्वरे॥
- ऐश्वरमनसि जैवमनः स्थिरीकारस्योपासनात्वम्, 288

523. यो येन योगं लभते ध्रुवं तयोरूने भवेत् पुष्कलधर्मसंक्रमः।
उपास्यशक्तिध्रुवमत्र संचरत्युपासके साधु स चेदुपास्यते॥ - Ibid., 291

524. योगस्त्रिधा कर्ममुखेन, भक्त्या, ज्ञानेन कर्मास्ति महत्त्वहेतुः।
भक्तिः सुसाधाथ तृतीयमेषां जीवस्य तस्येश्वरसाष्टर्य्यहेतुः॥ - Ibid., 292

525. न स्वार्थमिच्छन् न परार्थमिच्छन् निष्कारणं यद्विदधाति कर्म।
सामान्यतः सर्वजनस्य स्याद्धितावहं नाम स कर्मयोगः॥ - Ibid., 293

526. वनोदयः प्राकृतधर्म ऐशे तन्त्रे निविष्टः स हि शिल्पयोगात्।
आरामतामेति तदित्थमैशे स्वबुद्धियोगोऽस्ति स भक्तियोगः॥ - आत्मापर्णारूपा प्रपतिर्भक्तियोगः, 298

the universe more prosperous. This is also devotion.[527]

Love softens the mind. When it is directed towards the seniors, it is called *śraddhā,* towards juniors it is *vātsalya.* Love between two parties of equal status is *sneha. Kāma* means love towards conscious and unconscious both. In love the mind is bound to the object of devotion. In *śraddhā* it takes the form of God.[528] In love one is entangled in *rajoguṇa.* In love there are two.[529] The highest stage of love is *śraddhā.* This is *parā bhakti.*[530] By a constant practice of *śraddhā,* one can have direct perception of God.[531]

KNOWLEDGE

If we know the real nature of things it is *jñānopāsanā.*[532] If we understand *ātmā,* we understand everything.[533] The reality of world, self and God is relevant for *upāsanā,* but in the field of knowledge we have only one truth which is knowledge.[534] Objects of

527. जीवस्थभावोऽस्य बहिर्जगत् तन्मृद्ग्रावतूलादिभिरैशभावैः।
भक्त्या युतं बाह्यजगद्गतं स्यात् वासोघटाद्यं स हि भक्तियोगः॥ - Ibid., 300

528. उपासनं तद् द्विविधं प्रपद्येऽवरं परं चेति मनोविशेषात्।
स प्रेम यत्रास्ति मनोऽवरं तत् परं तु स श्रद्धमनः कृतं स्यात्॥
- अपरा भक्तिः प्रेम्णा, परा भक्तिः श्रद्धया॥ 302॥

529. प्रेमा मनोबन्धनहेतुरस्मान्नाद्वैतसंपत् परदेवतायाम्।
आनन्दमत्रानुभवत्ययं नानन्दः स्वयं स्यादवरं ततस्तत्॥ - Ibid., 306

530. प्रेमा यदैति स्वयमातिशय्यं श्रद्धा तदा रूपमुदेति भिन्नम्।
तद्रूपवत् तत्र मनः स्थितं स्यान्न प्रेमवत् तत्र मनोऽस्ति बद्धम्॥ - Ibid., 308
श्रत्सत्यमाहुर्विषयास्तिताया अबाधिताया ग्रहणं दृढं चेत्।
तदन्यथात्वग्रहणातिरेकाच्छ्रद्धानमुक्तं मनसः प्रतिष्ठा॥ - Ibid., 309

531. मनो भवेत् यद्विषयस्वरूपं तस्यात्मनोऽप्यत्र तथा स्थितिः स्यात्।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषोऽस्ति तस्माद् यच्छ्रद्ध एषोऽस्ति स एव सोऽस्ति॥
- श्रद्धोपासनायाः समानप्रत्ययप्रवाहरूपत्वम्, 315

532. ये ये पदार्था जगति प्रसिद्धाः प्रत्यर्थमेषां पृथगस्ति विद्या।
विद्या जगत् तत् परमेश्वरस्थं तत्प्रेक्ष्य साक्षात् कुरुते परेशम्॥ - ज्ञानयोगस्वरूपम्॥ 317॥

533. आत्मानमेकं यदि कोऽपि विद्याद् यथार्थतः सर्वजगत् स विद्यात्।
साक्षात्कृतस्तेन महेश्वरः स्यात् स एक भूतोऽत्र परात्मनि स्यात्॥ - Ibid., 319

534. इत्थं त्रिसत्यं प्रवदन्ति सन्तः सन्तोषमायान्ति तु तत्र नान्तः।
परे महान्तः प्रतिजानते ते सत्यं हि संभाव्यत एकमेव॥ - जगज्जीवेश्वराणां त्रित्वनिरासः, 1

knowledge are only modified form of knowledge.[535] According to this theory the self and knowledge and the object of knowledge are the same.[536] The light of self goes on all sides. It has two aspects, *citya amd citenidheya,* which are known as *antaḥpṛṣṭha* and *bahipṛṣṭha* respectively. Just as these two are not different, similarly knower and knowledge are not different.[537] Conceptual world is not different from knowledge. Both of them are one.[538]

The question arises as to whether the knowledge and the object of knowledge have the relation of separation like father and son or of identity like milk and curd. The fact is that there is identity-cum-difference relationship between knowledge and object of knowledge.[539] There is no existence of object without knowledge.[540]

Knowledge is real. The existence of universe depends on it.[541] The conceptual world is only knowledge, therefore knowledge is the only reality.[542]

To this there is the objection that objects appear different from knowledge. If objects were projection of mind every body would see an object differently and not in the same way. It means that objects exists independent of knowledge. Therefore we get the

---

535. ज्ञानात् पृथग् ज्ञेयकुलं तदित्थं प्राहुस्त्रिसत्या न तथा तु विद्मः।
ज्ञानादभिन्नः खलु तद्विवर्तः स ज्ञेयवर्गो न पृथक् पदार्थः॥ - Ibid., 3

536. अथ प्रमाता प्रमितिः प्रमेयं जीवात्मक्लृप्तं त्रयमत्र रूपम्।
तत्र प्रमातुः प्रमितिर्न तावत् प्रभिद्यते बिम्बविकाशरूपा॥ - प्रमितेः प्रमात्रा भेदाभावः, 8

537. ज्योतिर्धनाज्ज्योतिरिदं पृथग्वत् प्रतीतमप्यस्ति न तद्विभिन्नम्।
स्वं मण्डलं बाह्यमथान्तरं च द्विधा विभज्य प्रतितिष्ठतीदम्॥ - Ibid., 10

538. यदत्र पश्यामि किमप्यवैमि तदस्ति सर्वं मम बोधक्लृप्तम्।
आत्मैव तद्रूपमगात् कथं स्वं स्वस्मिन् गतं स्यात् तदभिन्नमेतत्॥ - अथ जीवान्तर्जगतोरैक्यम्, 14

539. तत्रापि च त्रैधमिदं प्रसक्तं ज्ञानात् पृथक्सत्ततया प्रजज्ञे।
ज्ञेयं पिता पुत्रवदुद्भूतं वा तदेकसत्तं दधिदुग्धवद्वा। - ज्ञेयस्य ज्ञानस्वरूपत्वम्, 17

540. ज्ञाने पृथक्सत्ततयाऽऽहितं तज्ज्ञानातिरेके जगदस्त्यसत्यम्।
ज्ञानस्य रूपं हि तदात्मलाभो ज्ञानातिरेकेण पृथङ् न तेषाम्॥ - Ibid., 21

541. ज्ञानं तु सत्यं जगतः स आत्मा दिग्देशकालैस्तु न मीयते सः।
अस्यानवच्छिन्नतयाऽऽत्मनोऽर्थास्तादात्म्यभूताः प्रतिभान्ति बोधे॥ - Ibid., 23

542. इत्थं यदन्तर्जगदस्ति तन्मे ज्ञानं तदेवाहमिति प्रसिद्धम्।
ज्ञानं हि मद्रूपमथास्य विश्वं मज्ज्ञानरूपं तदभिन्नमेकम्॥ - Ibid., 25

knowledge of objects only when they are presented to us.[543] Moreover knowledge has three stages; it is only in the waking state that we know objects. If objects were knowledge only, there would be knowledge of objects in sleep also.[544] More over objects in dream are not the same as in the waking state, all this prove that objects are different from knowledge.

The mind of God pervades *paramākāśa* whereas the mind pervades *daharākāśa.* Just as external world exist in *paramākāśa,* internal world exists in *daharākāśa.*[545]

The knowledge of God which is limitless is indicated by *Om.*[546] In fact we do not see the external world but only its reflection on our mental screen. The reason is that the external world is not different from knowledge of God.[547] The external world is limitless like the knowledge of God.[548]

The self and God are the same. There is no place where self can establish itself independently of God, because God is all pervading.[549] Just as reflection of sun produces its image on water, similarly God is reflected in the self.

---

543. अत्राहुरेके किल संभवेदिदं नेक्ष्येत यद्यर्थगणस्वतन्त्रता।
यद्यात्मनि द्रष्टरि दृश्यसंनिधावसंनिधौ वा न विशेष उद्भवेत्॥ - ज्ञेयस्य ज्ञानरूपत्वे आक्षेपः, 26

544. ज्ञानाद्यदि ज्ञेयकुलं न भिद्यते प्रजागरस्वप्नसुषुप्तयस्तदा।
न संभवेयुः क्वचिदात्मनो दशा अर्थान्वयानन्वयतस्तदुद्भवाः॥ - Ibid., 27

545. यथा बहिर्धा जगदाश्रयायाकाशो बहिर्धा किल भूमिकास्ति।
अन्तस्तयान्तर्जगदाश्रयायाकाशो मनो नाम च भूमिकास्ति। - तदाक्षेपनिरासः, 32

546. तथैव विज्ञानघनः स ओमिति प्रवर्तते मध्यगतस्तदाश्रितम्।
अनन्तवैज्ञानिकनित्यमण्डलं तन्मण्डले ज्ञानविजृम्भणं जगत्॥ - अथ ईश्वरबहिर्जगतोरैक्यम्॥ 40॥

547. ज्ञानं हि सत्यं जगतः स आत्मा दिग्देशकालैस्तु न मीयते सः।
अस्यानवच्छिन्नतयाऽऽत्मनोऽर्थास्तादात्म्यभूता इह सन्त्यदृष्टाः॥ - Ibid., 43

548. यतोऽमितत्त्वं तत एव चास्मिन्नानन्त्यमस्माच्च निराकृतित्वम्।
एकत्त्वमस्मादविशेषताऽस्मात् सतोऽसतो वा न स भिद्यतेऽर्थः॥ - Ibid., 49

549. न स्वे महिम्न्येष पृथङ्महेशाव्याप्तप्रदेशानुपलम्भहेतोः।
यदीश्वरे तर्हि जगद्वदेते जीवा अपि स्युर्जगदैतदात्म्यात्॥ - Ibid., 52

The rays coming out of knowledge become objects. Every individual has knowledge. The uppermost limit of this knowledge reaches in God.[550] Existence and knowledge represent God.[551] Existence, knowledge and blissfulness are one.[552]

When we dedicate ourselves to God it is devotion. If we serve God like a servant, it is devotion of lower type.[553] When one becomes one with God, it is higher type of devotion.[554] It is only at this stage that all doubts are removed.[555]

❑❑❑

550. एकस्य मज्ज्ञानमतः परस्याधिकं तथान्यस्य ततोऽधिकं च।
यतोऽधिकं नास्ति भवेद् ध्रुवं सा मात्रा पराऽसो परमेश्वरोऽस्ति॥ - Ibid., 77

551. एकस्य मोदादधिकः परस्य ततः परस्यापि ततः परस्य।
यतोऽधिको नास्ति भवेद् ध्रुवं सा मात्रा परासौ परमेश्वरोऽस्ति। - Ibid., 78

552. अस्तीति बोधोऽपि च सोऽस्ति बोधो रसः, स बोधोऽपि च बोद्धबोध्ये।
रसोस्ति, सत्तापि रसो, न चान्यन्मन्यामहे, तेन तदेकसत्यम्॥ - Ibid., 84

553. यदीश्वरे स्वात्मसमर्पणं धिया विधाय स्वातन्त्र्यधियं विमुःाति।
सोपासना तत्र च पीठिकात्रयी क्षुद्रैस्तु सेवा क्रियते प्रभोरिव॥ - उपासना, 87

554. यां भूतशुद्धिप्रतिपन्नया दिशा विलोप्य भूतप्रतिपत्तिमीश्वरे।
विलापयत्यात्मसमस्तविगूहं स ईश्वरीभावमुपैति योगतः॥ - Ibid., 92

555. भिद्यते हृदयगून्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥ - Ibid., 100